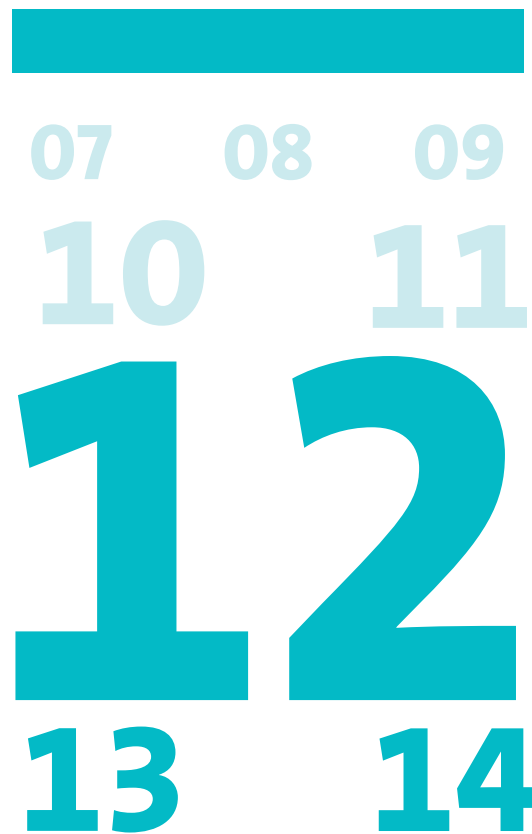

Monitor topsectoren

Uitkomsten eerste meting

Monitor Topsectoren

Uitkomsten eerste meting

Verklaring van tekens

.	gegevens ontbreken
*	voorlopig cijfer
**	nader voorlopig cijfer
x	geheim
–	nihil
–	(indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2011–2012	2011 tot en met 2012
2011/2012	het gemiddelde over de jaren 2011 tot en met 2012
2011/'12	oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2011 en eindigend in 2012
2009/'10– 2011/'12	oogstjaar, boekjaar enz., 2009/'10 tot en met 2011/'12

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312
2492 JP Den Haag

Prepress

Centraal Bureau voor de Statistiek
Grafimedia

Omslag

Telldesign, Rotterdam

Inlichtingen

Tel. (088) 570 70 70
Fax (070) 337 59 94
Via contactformulier:
www.cbs.nl/infoservice

Bestellingen

E-mail: verkoop@cbs.nl
Fax (045) 570 62 68

Internet

www.cbs.nl

ISSN: 1877-3028

© Centraal Bureau voor de Statistiek,
Den Haag/Heerlen, 2012.
Verveelvoudiging is toegestaan,
mits het CBS als bron wordt vermeld.

Samenvatting

Achtergrond

In opdracht van het ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) heeft het Centrum van Beleidsstatistiek (CvB) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) een monitor van topsectoren samengesteld. Dit rapport beschrijft de belangrijkste uitkomsten van deze eerste meting. In de uitgebreide versie van de monitor¹⁾ zijn de gedetailleerde methodebeschrijving en de complete tabellenset opgenomen.

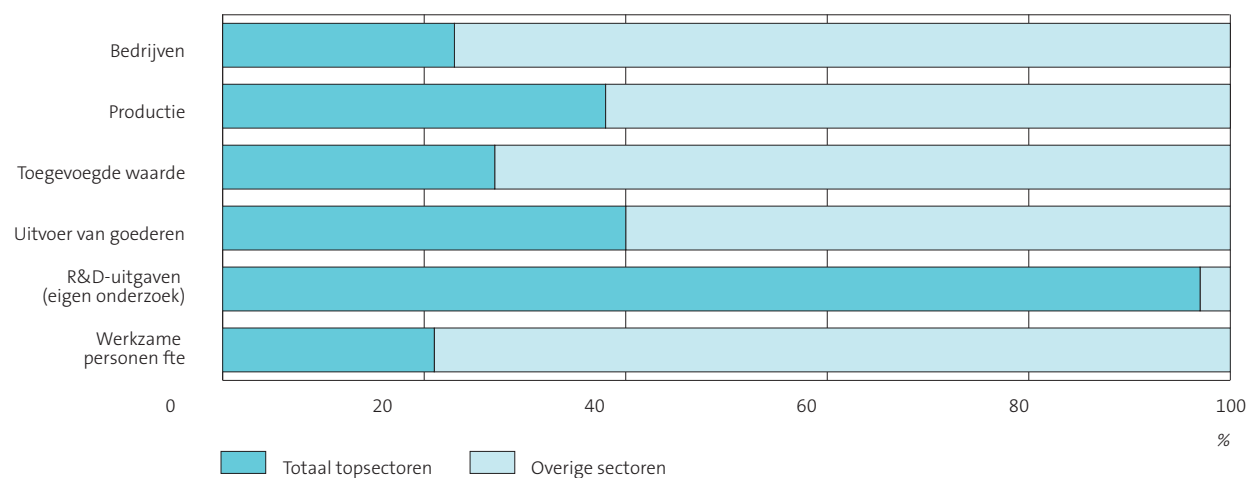
De afbakening van de topsectoren is opgesteld in samenspraak met het ministerie van EL&I. Aan de hand van de economische hoofdactiviteit zijn vervolgens bedrijven aan een topsector toebedeeld. Voor een aantal topsectoren zijn vanuit aanvullende bronnen nog bedrijven aan deze indeling toegevoegd. De indicatoren zijn berekend op basis van bestaande registraties en enquêtes van het CBS. Voor alle indicatoren zijn in de eerste meting cijfers beschikbaar over 2010.

Voor de Logistiek en de Tuinbouw en uitgangsmaterialen is ook aanvullende informatie uit ander onderzoek opgenomen. Bij de eerstgenoemde gaat het om cijfers van BCI/TNO over een functionele beschrijving van de logistiek. Bij de Tuinbouw en uitgangsmaterialen gaat het om resultaten uit een LEI-onderzoek naar het zogeheten Tuinbouwcomplex.

Totaal Topsectoren

Wat is het (economisch) belang van de topsectoren voor Nederland? Onderstaand figuur geeft hier een kort overzicht van. Bijna een kwart van alle bedrijven in Nederland behoort in 2010 tot een topsector. Deze bedrijven zorgen samen voor 38 procent van de Nederlandse productie. Het aandeel van de negen topsectoren in de toegevoegde waarde van Nederland en werkzame personen (in fte) bedraagt respectievelijk 27 procent en 21 procent. Een belangrijk kenmerk van de topsectoren is dat ze export-georiënteerd zijn. Dit

S1 Aandeel topsectoren van totaal Nederland voor de kernindicatoren

¹⁾ Monitor topsectoren. Methodebeschrijving en tabellenset. CBS (september 2012).

is ook terug te zien in de relatief hoge uitvoer van goederen van de topsectoren samen: 40 procent van de uitvoerwaarde van goederen in Nederland. Wat betreft de eigen R&D-uitgaven springen de topsectoren er echt uit, ruim 96 procent van de R&D-uitgaven aan eigen onderzoek in Nederland wordt gedaan vanuit de topsectoren.

De negen topsectoren

Het blijkt dat de negen topsectoren vaak sterk verschillen. Elke topsector heeft een aantal kenmerkende uitkomsten.

In termen van productie is de *Agro&food* is met 73 miljard euro de op twee na grootste topsector. Daarnaast kent de *Agro&food* met 91 duizend personen het hoogste aantal zelfstandigen van alle topsectoren.

Kenmerkend voor de *Chemie* is een hoge productie (8 procent van het Nederlandse totaal) en bedrijven waar gemiddeld veel mensen werken. Bijna driekwart van de bedrijven in de *Chemie* doet aan innovatie, het hoogste aandeel innoverende bedrijven van alle topsectoren.

De *Creatieve industrie* omvat de meeste bedrijven van alle topsectoren: 97 duizend. Hieronder zijn veel zelfstandigen en kleine bedrijven met maar enkele werkzame personen, vooral in de subsector Kunst.

In de kapitaalintensieve *Energiesector* zitten relatief weinig bedrijven. Ondanks het kleine aantal bedrijven zijn de productie (55 miljard euro), toegevoegde waarde (27 miljard euro) en investeringen (4,9 miljard euro) erg hoog.

De *High tech systemen en materialen* is zowel in termen van productie, toegevoegde waarde en uitvoer van goederen de grootste topsector. Daarnaast kenmerkt de *High tech systemen en materialen* zich door zijn innovatieve karakter, de sector doet bijna de helft van alle R&D-uitgaven die door bedrijven zelf wordt uitgevoerd in Nederland.

De topsector *Life sciences & health* is relatief klein: in 2010 bevat de sector iets meer dan 2 duizend bedrijven. Ondanks de geringe omvang is de *Life sciences & health* wel verantwoordelijk voor 13 procent van de R&D-uitgaven in Nederland.

De sector *Transport en opslag* doet veel investeringen (ruim 4,6 miljard euro) in 2010. Daarnaast zijn er met 386 duizend personen, na de High tech systemen en materialen, de meeste mensen werkzaam. Volgens de functionele benadering is met de Logistiek in Nederland 126 miljard euro aan productie gemeind en zijn er meer dan 800 duizend personen in werkzaam.

Kenmerkend voor de *Tuinbouw en uitgangsmaterialen* is de relatief hoge uitvoerwaarde van goederen, ongeveer drie kwart van de tuinbouwproductie gaat naar het buitenland. Deze uitkomsten zijn in dezelfde orde van grootte als de LEI-cijfers (uitvoer van 14,1 miljard euro bij een productie van 21,1 miljard euro).

In de topsector *Water* zitten naar verhouding veel grote bedrijven. Vooral in de subsector Watertechnologie is dit aandeel groot: meer dan 12 procent. Samen geven de bedrijven in de *Watersector* ongeveer 360 miljoen euro uit aan innovatie.

Inhoud

	Samenvatting	5
1	Inleiding	9
2	Totaal topsectoren en alle topsectoren op een rij	11
	2.1 Inleiding	11
	2.2 Kerncijfers	11
	2.3 Macro-economie	12
	2.4 Bedrijven	14
	2.5 Werkgelegenheid	15
	2.6 Innovatie	16
3	Agro&food	19
	3.1 Definitie van de topsector Agro&food	19
	3.2 Kerncijfers	19
	3.3 Opvallende uitkomsten	20
4	Chemie	23
	4.1 Definitie van de topsector Chemie	23
	4.2 Kerncijfers	23
	4.3 Opvallende uitkomsten	24
5	Creatieve industrie	27
	5.1 Definitie van de topsector Creatieve industrie	27
	5.2 Kerncijfers	27
	5.3 Opvallende uitkomsten	28
6	Energie	31
	6.1 Definitie van de topsector Energie	31
	6.2 Kerncijfers	31
	6.3 Opvallende uitkomsten	32
7	High tech systemen en materialen	35
	7.1 Definitie van de topsector High tech systemen en materialen	35
	7.2 Kerncijfers	35
	7.3 Opvallende uitkomsten	36
8	Life sciences & health	39
	8.1 Definitie van de topsector Life sciences & health	39
	8.2 Kerncijfers	39
	8.3 Opvallende uitkomsten	40

9	Logistiek	43
	9.1 Definitie van de topsector Logistiek	43
	9.2 Kerncijfers Transport en opslag	43
	9.3 Opvallende uitkomsten Transport en opslag	44
	9.4 Kerncijfers Logistiek –functioneel	45
10	Tuinbouw en uitgangsmaterialen	47
	10.1 Definitie van de topsector Tuinbouw en uitgangsmaterialen	47
	10.2 Kerncijfers Tuinbouw en uitgangsmaterialen sectoraal	47
	10.3 Opvallende uitkomsten Tuinbouw en uitgangsmaterialen sectoraal	48
	10.4 Kerncijfers Tuinbouwcomplex	49
11	Water	51
	11.1 Definitie van de topsector Water	51
	11.2 Kerncijfers	51
	11.3 Opvallende uitkomsten	52
12	Begrippen en Afkortingen	55
	12.1 Begrippen	55
	12.2 Afkortingen	60
	Centrum voor Beleidsstatistiek	62

1 Inleiding

Aanleiding

Wat is het (economisch) belang van de topsectoren voor Nederland? Wat is hun innovatiekracht? Wat is de starterdynamiek binnen de topsectoren?

Dit zijn veelgestelde vragen sinds vanaf 2011 negen topsectoren een centrale plaats innemen in het bedrijvenbeleid van het kabinet¹⁾. Er is al op meerdere plekken (deel)onderzoek gedaan²⁾ om deze vragen te beantwoorden, maar een samenhangend economisch beeld van de topsectoren ontbrak dusver. In opdracht van het ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) heeft het Centrum van Beleidsstatistiek (CvB) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) de eerste Monitor over topsectoren samengesteld. Het doel hiervan is een beeld te krijgen van de topsectoren in de vorm van (macro) economische indicatoren, ze te kunnen volgen door de tijd en zo bij te dragen aan het in beeld brengen van de ontwikkelingen in de topsectoren. Dit rapport is een eerste meting.

Dit rapport is een samenvatting. De focus ligt op de bespreking van de belangrijkste en meest opvallende uitkomsten van de eerste meting van de Monitor topsectoren. Tegelijkertijd wordt ook de uitgebreide versie gepubliceerd³⁾. Daarin is de complete tabellenset opgenomen en worden de onderzoeksopzet, de afbakening van de topsectoren en alle indicatoren gedetailleerd toegelicht.

Korte schets topsectorenbeleid

Een topsector is geen standaardconcept van het CBS. Wat is de achtergrond van dit begrip en de bijbehorende indeling?

Op verzoek van het kabinet hebben topteams (vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven, kennisinstellingen en overheid) adviezen opgesteld voor een nieuw bedrijvenbeleid dat de concurrentiekracht en de kennisinfrastructuur van Nederland moet versterken. Een belangrijk uitgangspunt hierbij is dat Nederlandse bedrijven de ruimte krijgen om te ondernemen, investeren, innoveren en exporteren. Het kabinet heeft vervolgens allerlei maatregelen genomen op basis van de adviezen van de topteams. Een voorbeeld hiervan is de fiscale aftrek van investeringen in Research & Development (R&D).

De keuze voor de topsectoren is bepaald door vier factoren. Het zijn sectoren die (1) kennisintensief zijn, (2) export-georiënteerd, met (3) veelal specifieke wet- en regelgeving die (4) een belangrijke bijdrage (kunnen) leveren aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Uiteindelijk is gekozen voor de volgende negen topsectoren:

- Agro & food⁴⁾;
- Chemie;
- Creatieve industrie;
- Energie;
- High tech systemen en materialen;

¹⁾ Kamerbrief 'Naar de top: Het bedrijvenbeleid in actie(s)'. Ministerie van EL&I (september 2011).

²⁾ Snelle groeiers in de topsectoren. EIM (januari 2012).

³⁾ Monitor topsectoren. Methodebeschrijving en tabellenset. CBS (september 2012).

⁴⁾ In dit rapport worden met de topsector Agro&food alleen de twee kernactiviteiten bedoeld (Primaire productie en Voedingsmiddelenindustrie). Cijfers over de keten van Agro&food zijn terug te vinden in de uitgebreide tabellenset van de Monitor topsectoren.

- Life sciences & health;
- Logistiek;
- Tuinbouw en uitgangsmaterialen;
- Water.

Onderzoeksmethode in het kort

De afbakening van de topsectoren is tot stand gekomen in samenwerking met het ministerie van EL&I. De Standaard Bedrijfsindeling 2008 (SBI) vormt de basis van de toedeling van bedrijven aan de topsectoren en de onderliggende subsectoren in de Monitor topsectoren. De SBI-afbakening is een sectorale afbakening. De SBI deelt bedrijven in aan de hand van hun economische hoofdactiviteit. Voor de topsectoren Creatieve industrie, Energie, Logistiek, Tuinbouw en uitgangsmaterialen en Water bleek de SBI niet voldoende en zijn aanvullende bronnen (o.a. ledenlijsten van brancheorganisaties en bedrijvenplatforms) gebruikt voor de toekenning van bedrijven aan de topsectoren. In dit onderzoek valt een bedrijf in zijn geheel wel of niet in een topsector.

Voor de Logistiek en de Tuinbouw en uitgangsmaterialen is ook aanvullende informatie uit ander onderzoek opgenomen. Bij de eerstgenoemde gaat het om cijfers van BCI/TNO over een functionele beschrijving van de logistiek. Bij de Tuinbouw en uitgangs-

materialen gaat het om resultaten uit een LEI-onderzoek¹⁾ naar het zogeheten Agro-complex²⁾.

Voor de berekening van alle indicatoren is gebruikt gemaakt van bestaande registraties en enquêtes van het CBS. Er is geen nieuwe informatie uitgevraagd. De monitor bevat in totaal bijna 40 indicatoren die ingedeeld kunnen worden in de thema's macro-economie, bedrijven, werkgelegenheid, innovatie en onderwijs. Voor alle indicatoren zijn in de nulmeting cijfers beschikbaar over 2010, waar mogelijk is ook 2011 al berekend.

¹⁾ Aanvullend onderzoek CBS Monitor Logistiek en Supply Chain Management' (BCI/TNO, september 2012)

²⁾ Kengetallen Tuinbouw en Uitgangsmaterialen voor 2009 en 2010' (LEI, augustus 2012)

Indeling rapport

Dit rapport begint in hoofdstuk 2 met de belangrijkste uitkomsten voor de gezamenlijke topsectoren: de kerncijfers. Daarnaast worden in dat hoofdstuk de uitkomsten per topsector naast elkaar gezet aan de hand van vier thema's: macro-economie, bedrijven, werkgelegenheid en innovatie. De hoofdstukken 3 tot en met 11 zoomen in op de afzonderlijke topsectoren. Per topsector worden de kerncijfers besproken en enkele opvallende uitkomsten uitgelicht. Hoofdstuk 12 geeft een overzicht van de gebruikte begrippen en afkortingen.

2 Totaal topsectoren en alle topsectoren op een rij

2.1 Inleiding

De topsectoren en hun relatie tot elkaar

De negen topsectoren vormen de basis van het bedrijvenbeleid. De topsectoren zijn niet allemaal op dezelfde wijze afgebakend, want ze beschrijven soms een verschillend deel van de productieketen. Met de productieketen wordt de uitwisseling van producten en/of diensten door een netwerk van mensen, organisaties en activiteiten bedoeld. Het gaat om het proces van grondstof tot consument. Zo omvat de Tuinbouw en uitgangsmaterialen de gehele keten van de grondstoffen tot en met handel, terwijl andere topsectoren een kleiner deel omvatten. De Chemie bestaat bijvoorbeeld vrijwel alleen uit industrie. Hierdoor zijn de topsectoren onderling soms lastig te vergelijken.

Alle negen topsectoren bij elkaar vormen het 'totaal topsectoren'. De verschillende topsectoren kunnen elkaar overlappen. De vervaardiging van batterijen en accumulatoren bijvoorbeeld, behoort zowel tot de High tech systemen en materialen als tot de Energie. Een optelling van de afzonderlijke topsectoren geeft daardoor een overschatting van het totaal. Daarom is voor alle indicatoren voor deze overlap gecorrigeerd in het cijfer van 'totaal topsectoren'. Belangrijk is te melden dat het 'totaal topsectoren' cijfer is gebaseerd op de sectorale indeling van topsectoren.

2.2 Kerncijfers

Bijna een kwart van alle bedrijven in Nederland behoort in 2010 tot een topsector. Deze in totaal ruim 260 duizend bedrijven zorgen samen voor 38 procent van de Nederlandse productie. Het aandeel van de negen topsectoren in de toegevoegde waarde van Nederland is met 27 procent duidelijk lager. Met ruim 1,4 miljoen werkzame personen (in fte) is de bijdrage van de topsectoren aan de werkgelegenheid van ons land 21 procent.

Een belangrijk kenmerk van de topsectoren is dat ze export-georiënteerd zijn. Dit is ook terug te zien in de relatief hoge uitvoerwaarde van de topsectoren samen. Met 149 miljard euro genereren de topsectoren 40 procent van de totale uitvoerwaarde van goederen in Nederland.

Wat betreft de eigen R&D-uitgaven springen de topsectoren er echt uit, ruim 96 procent van de R&D-uitgaven aan eigen onderzoek in Nederland wordt gedaan vanuit de topsectoren. De High tech systemen en materialen heeft hierin een belangrijk aandeel. Daar wordt bijna de helft van de (eigen) R&D-uitgaven in Nederland gedaan.

Toelichting Logistiek en Tuinbouw en uitgangsmaterialen

Bedrijven zijn in deze monitor in één of meerdere topsectoren ingedeeld op basis van hun economische hoofdactiviteit (SBI). Een bedrijf kan dus een zeer relevante activiteit ontplooiën, maar wordt niet aan een topsector toebedeeld als dit niet ook de economische hoofdactiviteit is. Deze zogeheten sectorale benadering wordt gevolgd in het bedrijfsregister en de SBI van het CBS. Het voordeel van deze aanpak is een consistente beschrijving van top-

sectoren, waardoor onderlinge vergelijking mogelijk is. Het nadeel is dat niet altijd een complete beschrijving kan worden gegeven van bepaalde vormen van bedrijvigheid. Dit doet zich vooral voor bij de Logistiek en de Tuinbouw en uitgangsmaterialen. Voor de Logistiek bijvoorbeeld, blijft de sectorale aanpak beperkt tot het onderdeel Transport en opslag. Daarbuiten vinden tal van logistieke activiteiten plaats bij bedrijven die als neven-

activiteit echter buiten het gezichtveld blijven (bijvoorbeeld een distributiecentrum bij een modeconcern of de bloemenveiling). Ook bij de beschrijving van de Tuinbouw en uitgangsmaterialen is sprake van bepaalde onzuiverheden als gevolg van de strikte indeling volgens de SBI (met name het onderscheid tussen Akkerbouw en Tuinbouw bij gemengde bedrijven die op beide vlakken activiteiten ontplooiën). Het verschil tussen de sectorale en functionele benadering is bij Logistiek groot. Het economisch belang van de sector Transport en opslag is relatief klein ten opzichte van de omvang van de 'functionele' topsector Logistiek.

Om dit inzichtelijk te maken zijn in tabel 2.2.1 naast de sectorale cijfers daarom ook cijfers vanuit aanvullende onderzoeken ingevoegd. In deze onderzoeken van BCI/TNO (Logistiek) en LEI (Tuinbouw en uitgangsmaterialen) is rekening gehouden met deelactiviteiten van bedrijven die in de sectorale benadering buiten beschouwing blijven. In hoofdstukken 9 en 10 worden de uitkomsten voor Logistiek respectievelijk Tuinbouw en uitgangsmaterialen volgens beide benaderingen besproken. Opgemerkt dient te worden dat uit de aanvullende onderzoeken alleen cijfers beschikbaar zijn gekomen voor de indicatoren productie, toegevoegde waarde en werkzame personen.

2.2.1 Kerncijfers, 2010

	Aantal bedrijven	Productie	Toegevoegde waarde	Uitvoer van goederen	R&D-uitgaven ¹⁾ (eigen onderzoek)	Werkzame personen
	<i>absoluut</i>	<i>mln euro</i>				<i>x 1 000 fte</i>
Totaal Nederland	1 124 405	1 140 223	526 176	371 541	5 218	6 718
Totaal topsectoren ²⁾	264 220	428 704	140 907	149 303	5 044	1 435
<i>Sectorale afbakening</i>						
Agro&food	59 050	72 578	16 217	23 853	402	213
Chemie	2 150	90 389	14 819	28 431	737	80
Creatieve industrie	97 020	22 627	9 715	661	21	148
Energie	1 270	54 997	26 740	15 109	645	47
High tech systemen en materialen	64 120	94 887	31 665	41 469	2 578	444
Life sciences & health	2 290	12 616	2 640	7 156	671	39
Transport en opslag	23 820	59 090	28 473	18 141	113	335
Tuinbouw en uitgangsmaterialen sectoraal	18 460	19 116	9 209	14 466	169	130
Water	2 820	25 444	8 491	4 348	468	87
<i>Aanvullend onderzoek</i>						
Logistiek functioneel ³⁾	.	125 836	55 028	.	.	813
Tuinbouwcomplex ⁴⁾	.	21 100	8 773	14 149	.	118

¹⁾ R&D-uitgaven zijn beschikbaar voor bedrijven binnen SBI-codes 01 t/m 82 met minimaal 10 werkzame personen.

²⁾ Totaal topsectoren is berekend op basis van de sectorale afbakening van de topsectoren.

³⁾ Bron Aanvullend onderzoek CBS Monitor Logistiek en Supply Chain Management' (BCI/TNO, september 2012).

⁴⁾ Bron onderzoek 'Kengetallen Tuinbouw en uitgangsmaterialen voor 2009 en 2010' (LEI, 2012).

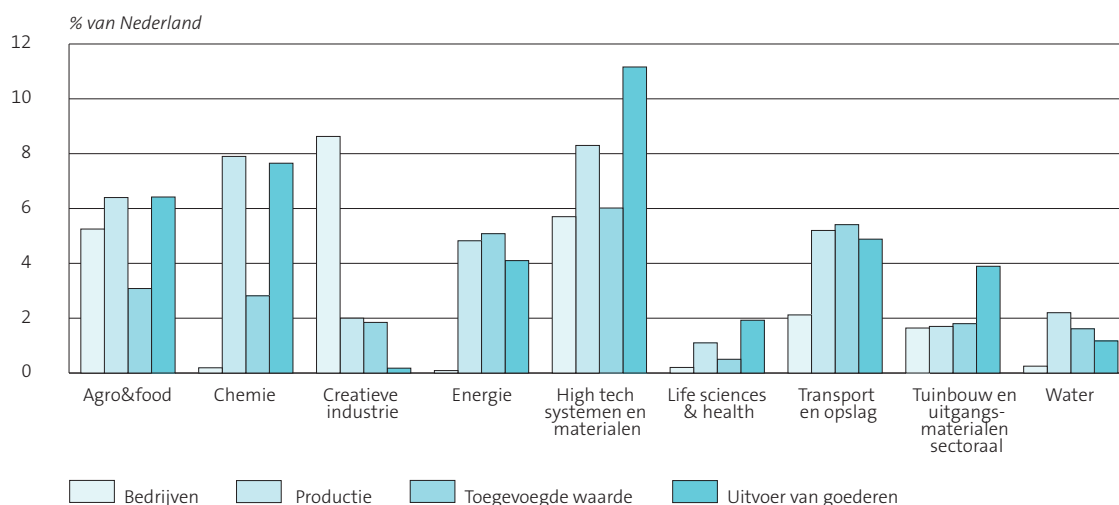
2.3 Macro-economie

High tech systemen en materialen creëert meeste productie en toegevoegde waarde

De bedrijven in de negen topsectoren samen, zijn in 2010 goed voor 429 miljard euro aan productie. De toegevoegde waarde van de topsectoren bedraagt 141 miljard euro. De High tech systemen en materialen is zowel in termen van productie (8 procent) als toegevoegde waarde (6 procent) de grootste topsector. Relatief bescheiden topsectoren op deze twee indicatoren zijn de Creatieve industrie, Life sciences & health, Tuinbouw en uitgangsmaterialen en Water.

De productie en toegevoegde waarde mogen er relatief laag zijn, maar de Creatieve industrie omvat met 8,6 procent van alle bedrijven in Nederland het hoogste aantal bedrijven van alle topsectoren. Het tegenovergestelde is te zien bij de Chemie en Energie, waar weinig bedrijven in zitten en relatief veel productie en toegevoegde waarde wordt gecreëerd.

2.3.1 Aandeel bedrijven, productie, toegevoegde waarde en uitvoer van goederen per topsector, 2010

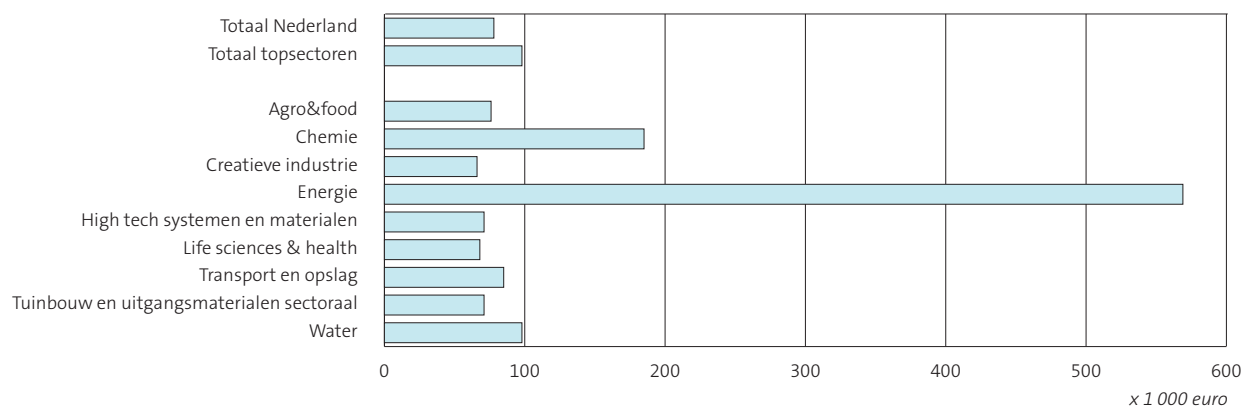

Gemiddelde productie en toegevoegde waarde per bedrijf hoog in topsectoren

Het totaal topsectoren scoort op de gemiddelde productie en de gemiddelde toegevoegde waarde *per bedrijf* hoger dan totaal Nederland. De *gemiddelde productie per bedrijf* bedraagt in Nederland ongeveer 1 miljoen euro, terwijl dit voor de topsectoren op 1,6 miljoen euro ligt. Ook hier zijn Energie en Chemie uitschieters. Van de overige sectoren scoort alleen de Creatieve industrie lager dan het gemiddelde van Nederland. Eenzelfde beeld geeft de *gemiddelde toegevoegde waarde per bedrijf*. Voor een gemiddeld bedrijf in Nederland bedraagt deze ruim 460 duizend euro, maar voor de topsectoren ligt dit ongeveer 65 duizend euro hoger. De Energie springt er, met 21 miljoen euro per bedrijf, fors boven uit. Deze topsector bestaat uit maar dertienhonderd, vaak grote, bedrijven. Alleen de Agro&food en de Creatieve industrie hebben minder toegevoegde waarde per bedrijf dan gemiddeld in Nederland.

De arbeidsproductiviteit ligt in de topsectoren samen hoger dan in Nederland als geheel (98 versus 78 duizend euro). De arbeidsproductiviteit is een maat voor hoeveel toegevoegde waarde er per werkzame persoon (in fte) wordt gecreëerd. Dit gemiddelde wordt echter wel omhoog getrokken door de kapitaal-intensieve topsectoren Energie en Chemie. De meeste andere topsectoren kennen een productiviteit op of net iets onder het gemiddelde in Nederland.

2.3.2 Arbeidsproductiviteit naar topsector, 2010

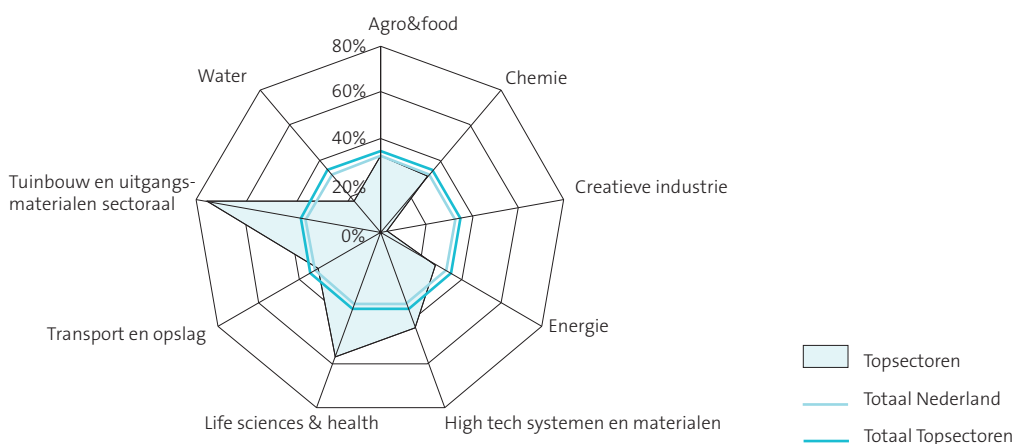

Topsectoren gekenmerkt door hoge export van goederen

Ongeveer 40 procent (149 miljard euro) van de uitvoer van goederen in Nederland komt vanuit de topsectoren. Belangrijk om te melden is dat in de Monitor alleen gekeken is naar de uitvoer van goederen, niet naar de uitvoer van diensten. De High tech systemen en materialen heeft hierin het grootste aandeel, terwijl de Creatieve industrie nauwelijks goederen uitvoert. De uitvoerwaarde van goederen per bedrijf is in alle topsectoren, met uitzondering van de Creatieve industrie, hoger dan gemiddeld voor totaal Nederland. De meeste topsectoren kenmerken zich door een hoge exportwaarde. Per bedrijf is de uitvoerwaarde van goederen in de Energie en de Chemie het hoogst.

Ten opzichte van de productiewaarde is de uitvoerwaarde van goederen in de topsectoren 35 procent, gemiddeld in Nederland ligt dit op 33 procent. Vooral in de Tuinbouw en uitgangsmaterialen is veel van de productie bestemd voor het buitenland, ongeveer driekwart. Ook de Life sciences & health exporteert, met 57 procent van de productie, veel goederen. De Creatieve industrie en ook Water exporteren relatief weinig. Het is opvallend dat Water weinig exporteert. Dit komt waarschijnlijk doordat alleen de export van goederen is gemeten, terwijl de export bij Water meer bestaat uit diensten, zoals het uitvoeren van baggerwerkzaamheden en consultancy en advies.

2.3.3 Aandeel uitvoer van goederen ten opzichte van de productie, 2010

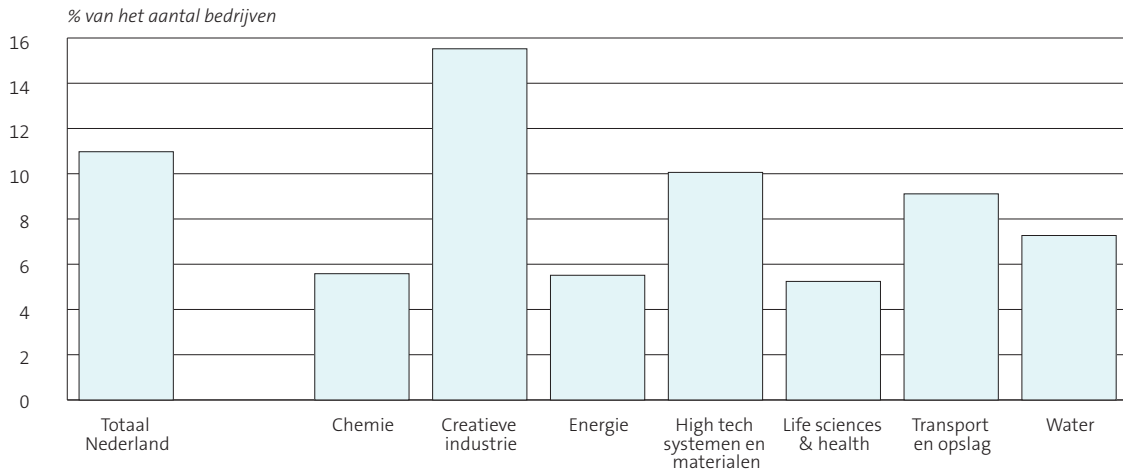

2.4 Bedrijven

Veel actieve bedrijven en oprichtingen in de Creatieve industrie

Ruim 260 duizend bedrijven behoren tot één of meerdere topsectoren. Dit is ruim 23 procent van alle bedrijven in Nederland. Qua aantal bedrijven worden de meeste topsectoren gedomineerd door het MKB, net als dat geldt voor het totale bedrijfsleven. De topsector Creatieve industrie bestaat vrijwel geheel uit MKB. Dit is terug te zien in het gemiddeld aantal werkzame personen per bedrijf. Voor totaal Nederland ligt dit op bijna 8 personen per bedrijf. Dit aantal is voor de Creatieve industrie gemiddeld niet meer dan 2 werkzame personen per bedrijf, terwijl dit in de topsectoren Chemie, Energie en Water ruim boven de 25 personen per bedrijf ligt.

2.4.1 Aandeel oprichting ten opzichte van het totaal aantal bedrijven¹⁾, 2010

¹⁾ Totaal Nederland zonder landbouw. Voor de landbouw kunnen de oprichtingen niet bepaald worden.

In Nederland zijn in 2010 ruim 123 duizend bedrijven opgericht. Dat is ongeveer 11 procent van het totale aantal bedrijven in Nederland. In alle topsectoren met uitzondering van de Creatieve industrie, ligt dit aandeel lager: van 5 procent in Life sciences & health tot 10 procent in High tech systemen en materialen. De Creatieve industrie telt de meeste bedrijven, en heeft met bijna 16 procent ook het hoogste percentage oprichtingen. Er zijn veel oprichtingen, maar kunnen deze bedrijven overleven? De gemiddelde overlevingskans van bedrijven in Nederland na twee jaar, is 82 procent. De overlevingskans van de bedrijven in de Creatieve Industrie is met 87 procent beter dan het Nederlandse gemiddelde. Ook in de High tech systemen en materialen ligt de overlevingskans op 87 procent. Met 73 procent van de bedrijven dat na twee jaar nog leeft, heeft de Energie de laagste overlevingskans van de topsectoren. Bijna 8 procent van de bedrijven in Nederland wordt in 2010 opgeheven. In veel topsectoren ligt dit percentage tot ruim 2 procentpunt lager.

Per saldo groeit het aantal bedrijven in de topsectoren met 4,2 procent in 2011 ten opzichte van 2010. Vergelijkbaar met de groei van het aantal bedrijven in 2010 voor heel Nederland: 4,1 procent. De Creatieve industrie groeit zelfs met 10 procent. In de Agro&food, Chemie en Life sciences & health neemt het aantal bedrijven af.

2.5 Werkgelegenheid

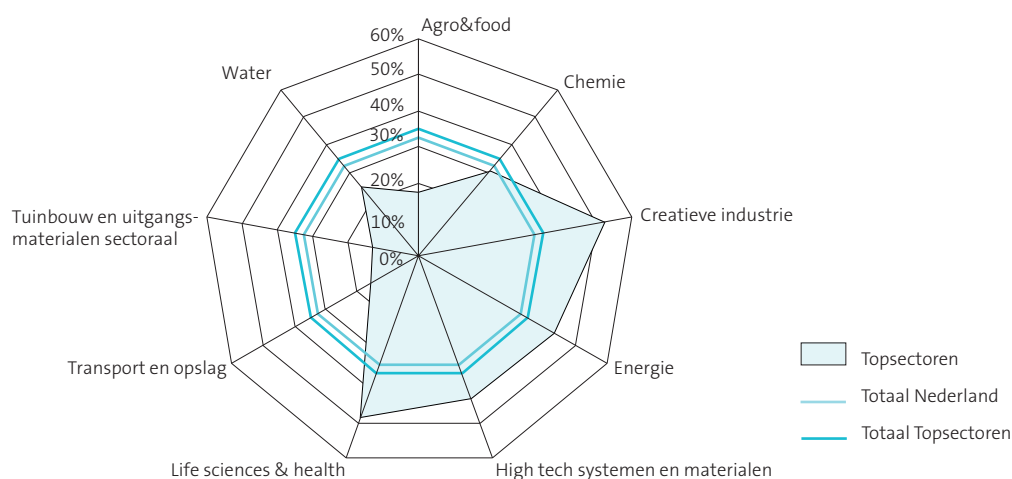
Relatief meer zelfstandigen in topsectoren

Nederland telt bijna 7,5 miljoen werknemers en bijna 1 miljoen zelfstandigen. Ruim 18 procent van de werknemers en 27 procent van de zelfstandigen werkt in één of meerdere topsectoren. In verhouding tot het aantal werknemers, werken er in de topsectoren meer zelfstandigen dan gemiddeld in Nederland. Dit zijn vooral de topsectoren Agro&food, Creatieve industrie en Tuinbouw en uitgangsmaterialen. In de topsectoren Chemie, Energie en Water werken verhoudingsgewijs weinig zelfstandigen.

Gemiddeld aantal kenniswerkers in de topsectoren

In de topsectoren samen zijn ongeveer evenveel kenniswerkers werkzaam dan gemiddeld in Nederland. Kenniswerkers zijn werknemers met minstens een hbo-opleiding. In Nederland is 35 procent van de werknemers een kenniswerker, terwijl dit in de topsectoren als geheel op ruim 32 procent ligt. Wanneer wordt ingezoomd op de topsectoren, zijn er grote verschillen tussen de topsectoren zichtbaar. De topsectoren Creatieve industrie, Energie, High tech systemen en materialen en Life sciences & health hebben procentueel meer kenniswerkers dan totaal Nederland, terwijl de andere topsectoren daar onder zitten.

2.5.1 Aandeel kenniswerkers per topsector, 2010

2.6 Innovatie

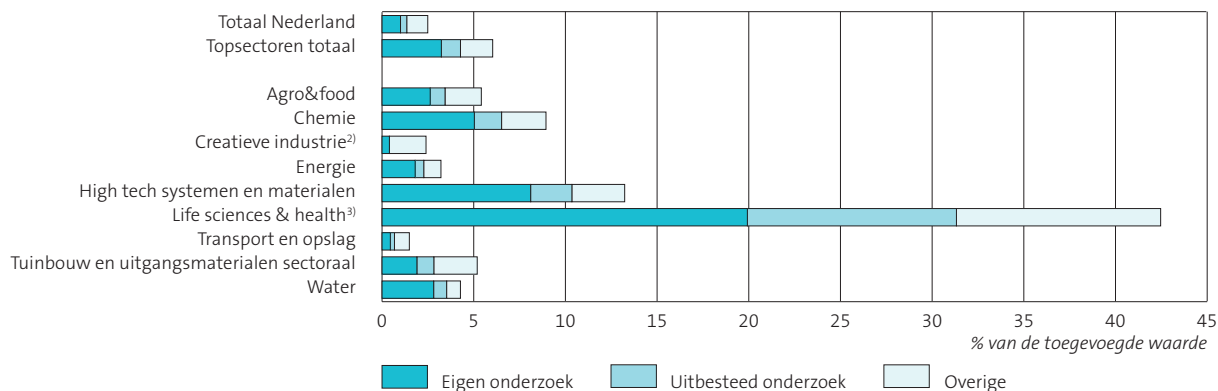
Veel innovatieve bedrijven in de topsector Chemie

In elke topsector speelt innovatie een rol. Innovatie binnen een bedrijf kan zowel technologische als niet-technologische innovatie zijn. Technologische innovatie betreft product- of procesvernieuwing. Niet-technologische innovaties zijn marketing- of organisatorische vernieuwingen. Een innoverend bedrijf kan dus zowel één van deze vormen van innovatie hebben doorgevoerd, als beide.

Het percentage innoverende bedrijven ligt voor zowel het totaal van de topsectoren als voor het totale Nederlandse bedrijfsleven in 2010 rond de 50 procent¹⁾. De Chemie heeft met 73 procent het hoogste aandeel innovatieve bedrijven, dat geldt voor zowel technologisch als niet-technologisch innovatie. De High tech systemen en materialen en Creatieve industrie staan respectievelijk op de tweede en derde plaats. De topsectoren Agro&food en Water komen onder het landelijk gemiddelde uit.

¹⁾ Het aantal innoverende bedrijven is afgezet tegen de onderzoekspopulatie van de innovatie enquête. Deze omvat alle bedrijven binnen SBI 01 t/m 82 excl. SBI 72, met minstens 10 werkzame personen.

2.6.1 Totaal innovatie-uitgaven¹⁾ als aandeel van toegevoegde waarde, 2010

¹⁾ Innovatie-uitgaven zijn beschikbaar voor alle bedrijven binnen SBI 01 t/m 82 (excl. SBI 72), met minstens 10 werkzame personen.

²⁾ Innovatie data over de Creatieve industrie zijn exclusief subsectoren Kunst en Cultureel erfgoed, deze SBI's vallen buiten de onderzoekspopulatie.

³⁾ Innovatie data over de Life sciences & health zijn exclusief de subsector Onderzoek en ontwikkeling, deze SBI's vallen buiten de onderzoekspopulatie.

Meer innovatie in topsectoren

Het totale Nederlandse bedrijfsleven geeft ruim 13 miljard euro uit aan innovatie. Hieronder vallen o.a. uitgaven aan eigen en uitbesteed onderzoek (R&D), bijbehorende apparatuur, andere externe kennis en opleiding. In 2010 liggen de uitgaven aan innovatie door de topsectoren gezamenlijk op 8,5 miljard euro, ongeveer tweederde van het totaal in Nederland. De helft van de innovatie-uitgaven door de topsectoren wordt gedaan door de High tech systemen en materialen. De Creatieve industrie geeft met ruim 200 miljoen in absolute termen het minst uit aan innovatie.

Indien we de uitgaven aan innovatie relateren aan de toegevoegde waarde, steekt de Life sciences & health met een aandeel van 42 procent ver boven de andere topsectoren uit. Op de tweede plaats staat de High tech systemen en materialen met een aandeel van 'slechts' 13 procent. Het aandeel voor alle topsectoren samen ligt overigens ruim 2 keer zo hoog als het aandeel totaal Nederland. Voor elke topsector geldt dat de uitgaven aan eigen onderzoek hoger zijn dan de uitgaven aan uitbesteed onderzoek.

3 Agro&food

3.1 Definitie van de topsector Agro&food

Agro&food

In de Agro&food draait het om de voedselketen. De kern van de Agro&food bestaat uit de primaire productie van (grondstoffen voor) levensmiddelen en de verwerking hiervan in de voedingsmiddelenindustrie. Bij de subsector Primaire productie moet met name gedacht worden aan de kleine boerenbedrijven op het gebied van akkerbouw en het fokken en houden van dieren. De verwerking van onder andere vlees, zuivel, suiker, groente en fruit en verschillende halffabricaten behoort tot de subsector Voedingsmiddelenindustrie.

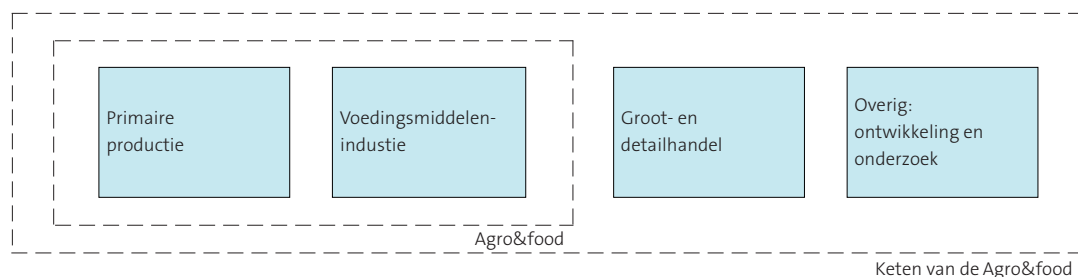
Daarnaast wordt vaak ook de keten om deze twee kernactiviteiten

heen tot de topsector Agro&food gerekend. Het gaat dan om de speciaal voor voedingsmiddelen bestemde logistiek, handel en financiële dienstverlening en onderzoek en ontwikkeling op het gebied van de landbouw en de voedingsmiddelenindustrie.

In dit rapport worden met de topsector Agro&food alleen de twee kernactiviteiten bedoeld (Primaire productie en Voedingsmiddelenindustrie). Cijfers over de keten van Agro&food zijn terug te vinden in de uitgebreide tabellenset van de Monitor topsectoren¹⁾.

¹⁾ Monitor topsectoren. Methodebeschrijving en tabellenset. CBS (september 2012).

3.1.1 Grafische weergave van de topsector Agro&food

3.2 Kerncijfers

De Agro&food levert in 2010 ongeveer 6 procent van de productie en 3 procent van de toegevoegde waarde van Nederland. Met 73 miljard euro is de Agro&food in termen van productie, na de High tech systemen en materialen en Chemie, de op twee na grootste topsector. Er werken 213 duizend personen (in fte) in de Agro&food, dat is bijna 3 procent van Nederland.

De twee subsectoren van de Agro&food zijn heel verschillend. Bijna 55 duizend bedrijven doen aan Primaire productie. Dit zijn veelal de kleine boerenbedrijven die (grondstoffen voor) levensmiddelen produceren. Hoewel de Voedingsmiddelenindustrie maar uit iets minder dan 5 duizend bedrijven bestaat,

wordt daar wel meer dan driekwart van de productie en toegevoegde waarde van de Agro&food gecreëerd. Deze subsector is ook meer gericht op het buitenland, de uitvoerwaarde van goederen is 38 procent van de productiewaarde. De Voedingsmiddelenindustrie geeft daarnaast duidelijk meer geld uit aan eigen R&D dan de Primaire productie.

3.2.1 Kerncijfers Agro&food, 2010

	Aantal bedrijven	Productie	Toegevoegde waarde	Uitvoer van goederen	R&D-uitgaven ¹⁾ (eigen onderzoek)	Werkzame personen
	<i>absoluut</i>	<i>mln euro</i>				<i>x 1 000 fte</i>
Agro&food w.v.	59 050	72 578	16 217	23 853	402	213
Primaire productie	54 510	15 773	4 294	2 277	73	99
Voedingsmiddelenindustrie	4 540	56 805	11 923	21 575	330	114

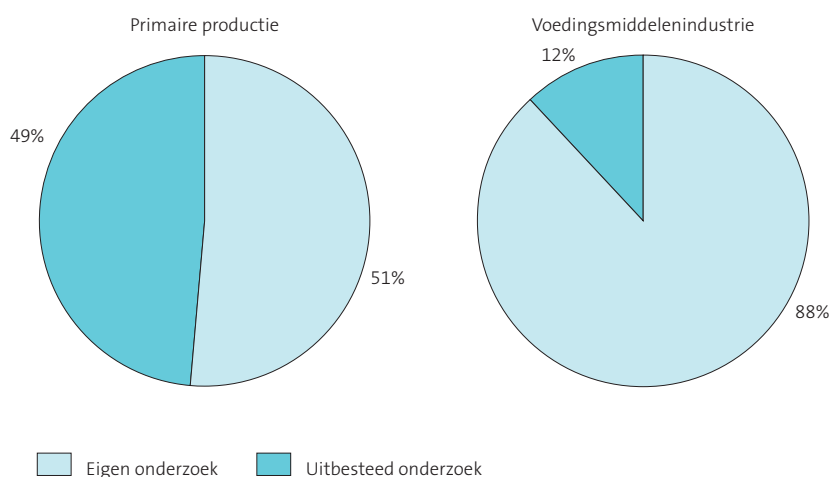
¹⁾ R&D-uitgaven zijn beschikbaar voor bedrijven binnen SBI-codes 01 t/m 82 met minimaal 10 werkzame personen.

3.3 Opvallende uitkomsten

Primaire productie besteedt helft onderzoek uit

De Agro&food zorgt voor ongeveer 7 procent van de totale innovatie-uitgaven in Nederland. De Voedingsmiddelenindustrie doet de meeste zachte R&D-uitgaven¹⁾, zij doet ook vrijwel al het onderzoek zelf (88 procent). De veelal kleine bedrijven uit de Primaire productie hebben minder mogelijkheden om zelf onderzoek te doen, bijna 50 procent van hun zachte R&D-uitgaven gaat naar uitbesteed onderzoek.

3.3.1 Uitgaven aan R&D onderzoek, 2010

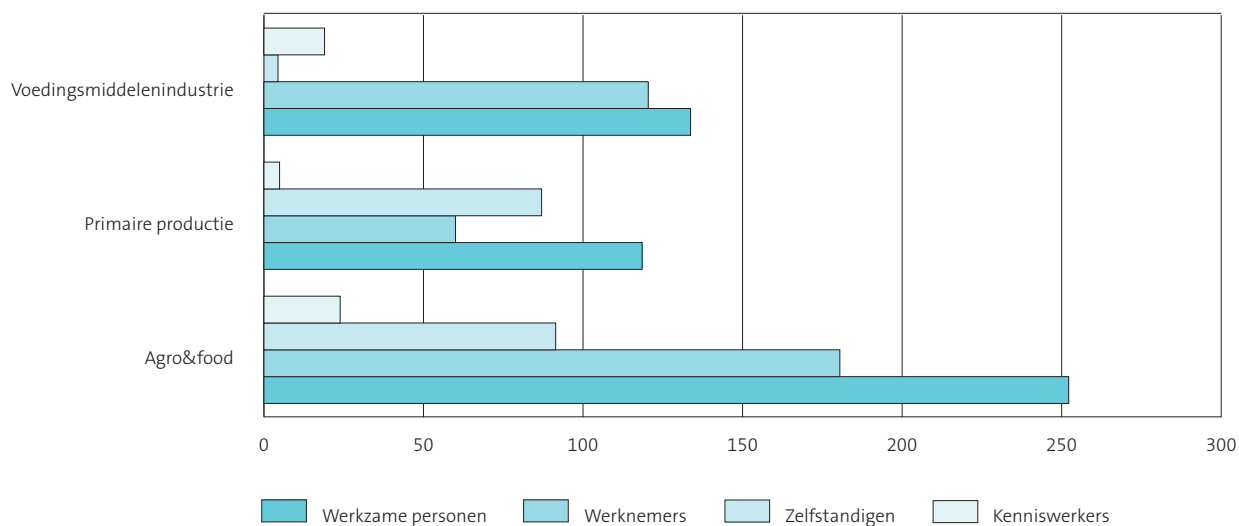
¹⁾ R&D uitgaven volgens de definitie van de innovatie-enquête.

Veel zelfstandigen in de Agro&food

Er zijn in de Agro&food ruim 91 duizend zelfstandigen actief. Dat is het hoogste aantal van alle topsectoren en bijna 10 procent van alle zelfstandigen in Nederland. Niet verrassend zijn veruit de meeste zelfstandigen (87 duizend) actief in de boerenbedrijven die vallen onder de subsector Primaire productie. Binnen de Primaire productie is het aantal zelfstandigen zelfs groter dan het aantal werknemers. Bij de Voedingsmiddelenindustrie zijn juist de werknemers oververtegenwoordigd en is het aantal zelfstandigen met 4 duizend minimaal.

In de Agro&food werken relatief weinig kenniswerkers. Ongeveer 17 procent van de werknemers heeft minimaal een hbo- of wo-diploma behaald. Het landelijke gemiddelde is 35 procent. Alleen in de sectoren Transport en opslag en Tuinbouw en uitgangsmaterialen is het aandeel kenniswerkers lager dan in de Agro&food.

3.3.2 Werkgelegenheid in de Agro&food, 2010

4 Chemie

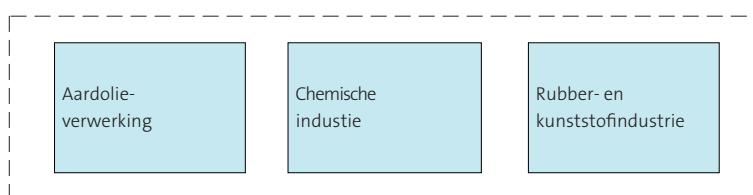
4.1 Definitie van de topsector Chemie

Chemie

De chemische industrie maakt grondstoffen en producten die terug te vinden zijn in bijna alle voorwerpen om ons heen. Denk aan bijvoorbeeld kunststoffen, maar ook aan coatings die hout of metaal beschermen, waardoor ze langer meegaan. Ook cosmetica, kleurstoffen en metalen berusten allemaal op chemische kennis. De topsector Chemie is verdeeld in drie subsectoren: Aardolieverwerking, Chemische industrie, en Rubber- en kunststofindustrie. Binnen de subsector Aardolieverwerking vallen alle activiteiten rondom de verwerking van aardolie, waaronder raffinage. De sub-

sector Chemische industrie omsluit vele activiteiten, zoals de vervaardiging van industriële gassen, chemicaliën, reinigingsmiddelen, kunstmatige vezels, en kleurstoffen. Binnen de Rubber- en kunststofindustrie vallen niet alleen de productie van rubber en kunststof, maar ook de vervaardiging van producten zoals banden, buizen, verpakkingsmiddelen en bouwmaterialen. Om overlap met de topsector Life sciences & health te voorkomen, wordt de farmaceutische industrie niet tot de topsector Chemie geteld.

4.1.1 Grafische weergave van de topsector Chemie

4.2 Kerncijfers

Binnen de topsector Chemie werken 80 duizend personen verdeeld over ruim 2 duizend bedrijven, dit is respectievelijk 1,2 procent en 0,2 procent van het Nederlandse totaal. Het aandeel in de productie en uitvoerwaarde van goederen van heel Nederland bedraagt 8 procent. Ook in termen van toegevoegde waarde draagt deze topsector met 3 procent relatief veel bij.

De subsector Chemische industrie draagt het meest bij aan de productie, toegevoegde waarde en goederenuitvoer van de topsector. Ook werken er de meeste mensen. Daarentegen is de Aardolieverwerking een relatief kleine subsector met slechts 6 duizend werkzame personen (in fte) verdeeld over 40 bedrijven, maar heeft het een relatief hoge productie (39 procent van de topsector Chemie).

4.2.1 Kerncijfers Chemie, 2010

	Aantal bedrijven	Productie	Toegevoegde waarde	Uitvoer van goederen	R&D-uitgaven ¹⁾ (eigen onderzoek)	Werkzame personen
	<i>absoluut</i>	<i>mln euro</i>				<i>x 1 000 fte</i>
Chemie	2 150	90 389	14 819	28 431	737	80
w.v.						
Aardolieverwerking	40	34 963	2 251	3 614	14	6
Chemische industrie	800	48 442	10 531	21 047	685	46
Rubber- en kunststofindustrie	1 310	6 984	2 037	3 771	37	29

¹⁾ R&D-uitgaven zijn beschikbaar voor bedrijven binnen SBI-codes 01 t/m 82 met minimaal 10 werkzame personen.

4.3 Opvallende uitkomsten

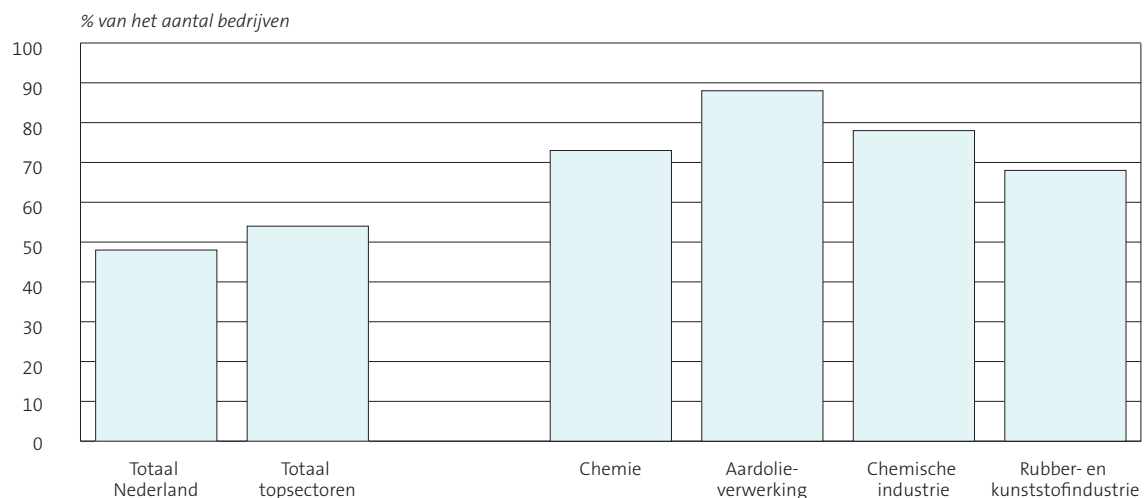
Grote bedrijven, hoge productie

De Chemie kenmerkt zich door bedrijven die veel produceren (8 procent van het Nederlandse totaal) en veel werknemers hebben. Bedrijven in Nederland hebben gemiddeld 8 werkzame personen, in de Chemie en de subsector Chemische industrie is dit respectievelijk 40 en 140 werkzame personen. Niet verrassend werken binnen de Chemie nauwelijks zelfstandigen. Minder dan 1 procent van alle werkzame personen in de Chemie is zelfstandige, tegenover 11 procent voor heel Nederland.

Veel R&D uitgaven in de Chemische industrie

Het aandeel innoverende bedrijven binnen de Chemie (73 procent) lag in 2010 ruim boven het landelijke gemiddelde (48 procent). De Aardolieverwerking kent het grootste aandeel innoverende bedrijven (88 procent).

4.3.1 Aandeel innoverende bedrijven, 2010

Binnen de Chemie is er een sterk contrast tussen de subsectoren in uitgaven aan eigen R&D onderzoek. In 2010 investeerden bedrijven in de Chemische industrie het meest in eigen R&D onderzoek (685 miljoen euro, of 13 procent van het Nederlandse totaal). Dit komt neer op een besteding van 6,5 euro aan eigen R&D onderzoek per 100 euro aan toegevoegde waarde, wat duidelijk hoger ligt dan gemiddeld voor Nederland (1 euro per 100 euro toegevoegde waarde). Ondanks het hoge aandeel innoverende bedrijven binnen de Aardolieverwerking, werd in deze subsector relatief minder besteed aan eigen R&D onderzoek (14 miljoen euro).

5 Creatieve industrie

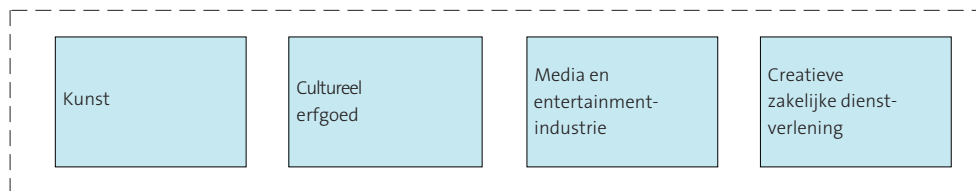
5.1 Definitie van de topsector Creatieve industrie

Creatieve industrie

De Creatieve industrie is al jaren één van de snelst groeiende sectoren van de Nederlandse economie. De Creatieve industrie is onder te verdelen in vier subsectoren: Kunst (o.a. podiumkunsten en scheppende kunst), Cultureel erfgoed (o.a. musea en monumentenzorg), Media en entertainmentindustrie (o.a. televisie- en radio-omroepen, platen- en filmaatschappijen en gameontwikkelaars) en Creatieve zakelijke dienstverlening (o.a. mode, ontwerpers, architecten en reclamebureaus).

De Creatieve industrie omvat een uiteenlopende verzameling sectoren waarin de initiële creatie centraal staat: het creëren van vorm, betekenis of symbolische waarde. Ook de manier waarop zij die activiteiten vormgeven, het creatieve innovatieproces, speelt een belangrijke rol. Als topsector gaat het om bedrijven die vooral hun bestaansreden vinden in creativiteit, innovatie en ondernemerschap. Vooral in de subsectoren Kunst en Cultureel erfgoed speelt het winstoogmerk een minder grote rol dan in andere topsectoren.

5.1.1 Grafische weergave van de topsector Creatieve industrie

5.2 Kerncijfers

In 2010 bestaat de Creatieve industrie uit 97 duizend bedrijven. Dat komt overeen met bijna 9 procent van alle bedrijven in Nederland. De Kunst en de Creatieve zakelijke dienstverlening vormen in termen van aantallen bedrijven de grootste twee subsectoren binnen de Creatieve industrie. In de Creatieve industrie werkt 2,2 procent van het totale aantal werkzame personen (in fte) in Nederland. Gemiddeld werken er relatief weinig mensen per bedrijf.

In economische zin is de Creatieve industrie een bescheiden speler: de topsector genereert 2,0 procent van de Nederlandse productie en 1,8 procent van de totale toegevoegde waarde van Nederland. Dat blijkt ook uit de relatief lage uitvoer van goederen door de Creatieve industrie: in 2010 gaat het om 0,2 procent van het totaalbedrag voor Nederland. Vooral in de subsectoren Kunst en Cultureel erfgoed is de export van goederen minimaal.

5.2.1 Kerncijfers Creatieve industrie, 2010

	Aantal bedrijven	Productie	Toegevoegde waarde	Uitvoer van goederen	R&D-uitgaven ¹⁾ (eigen onderzoek)	Werkzame personen
	<i>absoluut</i>	<i>mln euro</i>				<i>x 1 000 fte</i>
Creatieve industrie	97 020	22 627	9 715	661	21 ²⁾	148
w.v.						
Kunst	37 550	3 642	1 480	39	.	30
Cultureel erfgoed	1 280	643	261	12	.	5
Media en entertainmentindustrie	21 740	11 908	5 544	332	12	54
Creatieve zakelijke dienstverlening	36 450	6 434	2 430	278	10	59

¹⁾ R&D-uitgaven zijn beschikbaar voor bedrijven binnen SBI-codes 01 t/m 82 met minimaal 10 werkzame personen.

²⁾ Exclusief subsectoren Kunst en Cultureel erfgoed.

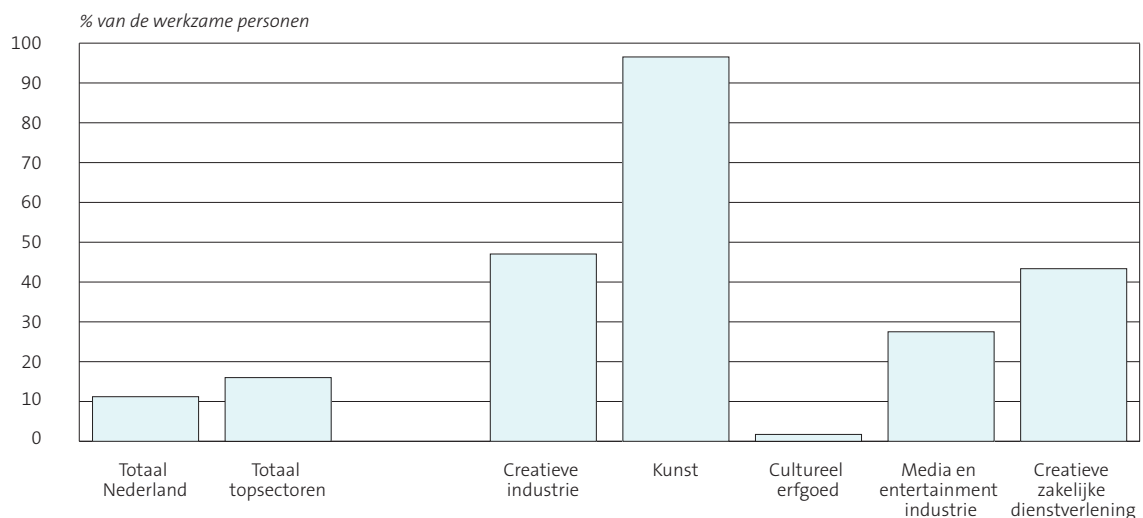
5.3 Opvallende uitkomsten

Bijna iedereen in de Kunst is zelfstandige

De Creatieve industrie bestaat vrijwel volledig uit kleine en middelgrote bedrijven (minder dan 250 werkzame personen). Waar een gemiddeld Nederlands bedrijf uit bijna 8 werkzame personen bestaat, zijn dat er in de Creatieve industrie nog geen 2 per bedrijf. Tussen de subsectoren loopt dit aantal uiteen van ongeveer 1 werkzame persoon per bedrijf in de Kunst tot ruim 5 in de subsector Cultureel Erfgoed.

Het hoge percentage kleine bedrijven in de Creatieve industrie gaat samen met een hoog aandeel zelfstandigen: 47 procent van het totale aantal werkzame personen in deze sector, tegen 11 procent in heel Nederland. Het aandeel zelfstandigen in de subsector Kunst springt er met 96 procent van de werkzame personen een zelfstandige echt uit. Dit bevestigt het beeld dat kunstenaars vrijwel altijd werkzaam zijn in eenmansbedrijven.

5.3.1 Aandeel zelfstandigen, 2010

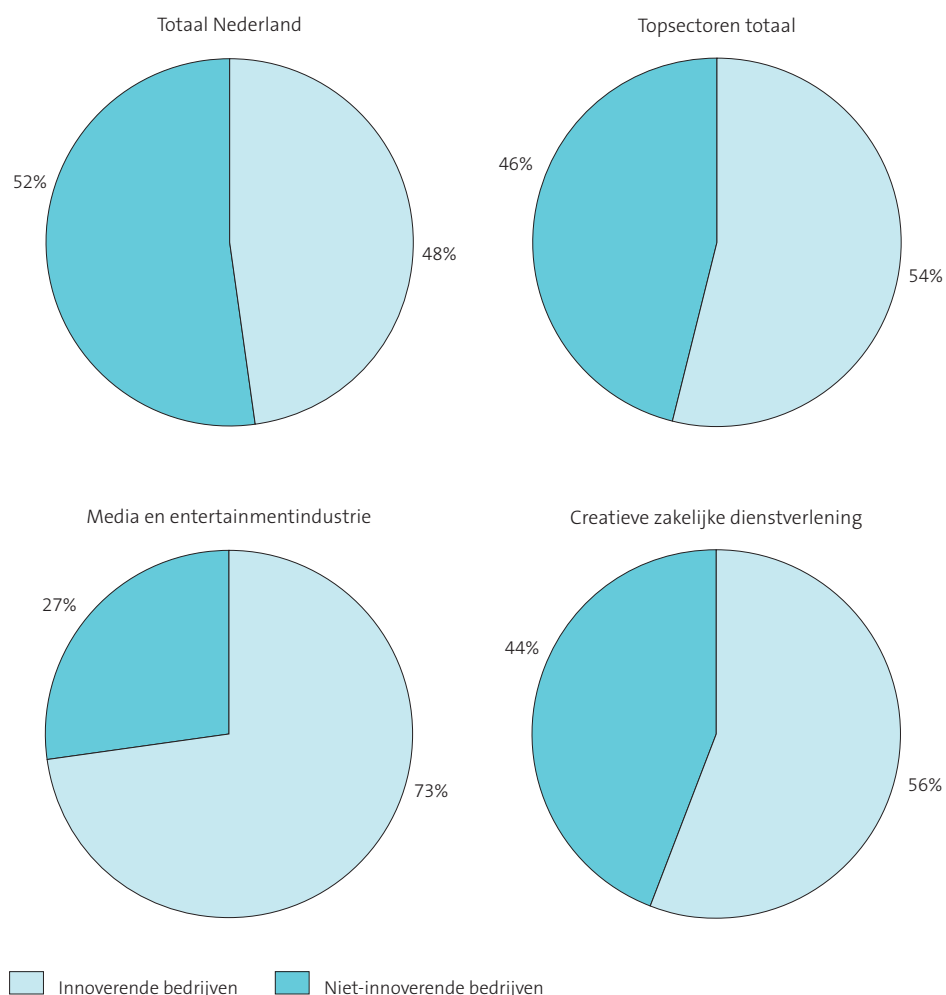
Helft van de Creatieve werknemers is kenniswerker

De topsector Creatief wordt gekenmerkt door een zeer hoog aandeel kenniswerkers (52 procent). Ter vergelijking: in 2010 bestaat de totale Nederlandse economie voor 35 procent uit kenniswerkers en alle topsectoren samen voor 32 procent. In de subsector Cultureel erfgoed is het aandeel kenniswerkers met 63 procent bijna 2 keer zo hoog als gemiddeld in de topsectoren.

Bijna driekwart van bedrijven in de media- en entertainmentindustrie innoveert

Ook zijn er relatief veel innoverende bedrijven in de Creatieve industrie (62 procent), vooral in de subsector Media en entertainmentindustrie (73 procent). Waarschijnlijk gaat het hierbij om game- en andere softwareontwikkelaars, maar ook om uitgeverijen en platenmaatschappijen die innovaties treffen, bijvoorbeeld op het gebied van het aanbieden van online content als e-books, muziek en films.

5.3.2 Aandeel innoverende bedrijven¹⁾, 2010

¹⁾ Innovatie data over de Creatieve industrie is exclusief de subsectoren Kunst en Cultureel erfgoed, deze SBI's vallen buiten de onderzoekspopulatie.

6 Energie

6.1 Definitie van de topsector Energie

Energie

De groeiende vraag naar (duurzame) energie biedt allerlei kansen voor de Energiesector, bijvoorbeeld op het gebied van opwekking, transport en verhandelen van (duurzame) energie.

De topsector Energie kan worden onderverdeeld in twee soorten bedrijven. De eerste groep bestaat uit bedrijven op het gebied van energieproductie- en voorziening. Zij behoren direct tot de Energiesector in verband met winning, verwerking, productie, transport en handel van energie en elektriciteit. In de monitor Topsectoren zijn deze bedrijven terug te vinden in de subsectoren 'Aardgas' en de 'Gerelateerde activiteiten'. Dit zijn met name bedrijven die zich bezig houden met de traditionele energiebronnen.

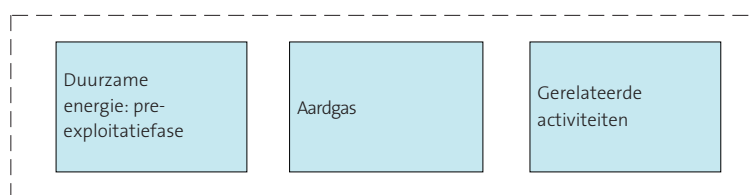
De tweede groep bedrijven behoort tot de subsector 'Duurzame energie: pre-exploitatiefase'. Bij de afbakening van deze subsector is aangesloten op de Economische radar duurzame energie van het CBS¹⁾. Voor de Radar zijn bedrijven geselecteerd die actief zijn

in de keten voorafgaand aan de productie van duurzame energie (pre-exploitatiefase), zoals bedrijven die zonnepanelen maken of de onderzoeks-instellingen die onderzoek doen naar nieuwe hernieuwbare energiebronnen. Tevens wordt in de Radar aandacht geschonken aan de exploitatiefase van de duurzame energiesector (het daadwerkelijk produceren van energie). De exploitatiefase van de duurzame energiesector wordt in deze publicatie niet meegenomen. Cijfers voor de duurzame energiesector worden ook gepubliceerd in de Milieurekeningen²⁾ van het CBS. Indien indicatoren beschikbaar zijn vanuit de Radar of de Milieurekeningen, zijn deze voor de subsector Duurzame energie (pre-exploitatiefase) opgenomen in de Monitor topsectoren.

¹⁾ Economic Radar of the Sustainable Energy Sector in the Netherlands. CBS (juli 2012).

²⁾ Milieurekeningen 2011. CBS (verwacht in november 2012).

6.1.1 Grafische weergave van de topsector Energie

6.2 Kerncijfers

De Energiesector is in termen van aantal bedrijven en werkzame personen een relatief kleine topsector. Met 47 duizend arbeidsjaren (0,7 procent van totaal Nederland) zijn er in de Energie, na de Life sciences & health, de minste personen werkzaam van alle topsectoren. Omdat de Energiesector erg kapitaalintensief is, is de bijdrage aan het nationaal product daarentegen aanzienlijk: in 2010 wordt ongeveer 5 procent van de totale productie en toegevoegde waarde in Nederland gecreëerd. De arbeidsproductiviteit is er met ruim 550 duizend euro per arbeidsjaar ook ruim 7 keer hoger dan het landelijke gemiddelde.

Vooral de subsectoren Aardgas en Gerelateerde activiteiten zijn kapitaalintensief. De arbeidsproductiviteit van de subsector Duurzame energie is met ongeveer 84 duizend euro per arbeidsjaar vergelijkbaar met het landelijk gemiddelde. De bedrijven uit de subsector Gerelateerde activiteiten (o.a. handel van energie) nemen veruit het grootste deel van de uitvoer van goederen voor hun rekening, waaronder veel van de uitvoer van aardgas.

6.2.1 Kerncijfers Energie, 2010

	Aantal bedrijven	Productie	Toegevoegde waarde	Uitvoer van goederen	R&D-uitgaven ¹⁾ (eigen onderzoek)	Werkzame personen
	<i>absoluut</i>	<i>mln euro</i>				<i>x 1 000 fte</i>
Energie w.v.	1 270	54 997	26 740	15 109	645	47
Aardgas	330	27 225	16 819	285	36	11
Duurzame energie: pre-exploatiefase	690 ²⁾	4 013 ²⁾	1 266 ²⁾	2 205 ³⁾	173	15 ²⁾
Gerelateerde activiteiten	250	23 759	8 655	12 620	436	22

¹⁾ R&D-uitgaven zijn beschikbaar voor bedrijven binnen SBI-codes 01 t/m 82 met minimaal 10 werkzame personen.

²⁾ Bron: Milieurekeningen 2011, CBS (verwacht in november 2012).

³⁾ Bron: Economic Radar of the Sustainable Energy Sector in the Netherlands, CBS (juli 2012).

6.3 Opvallende uitkomsten

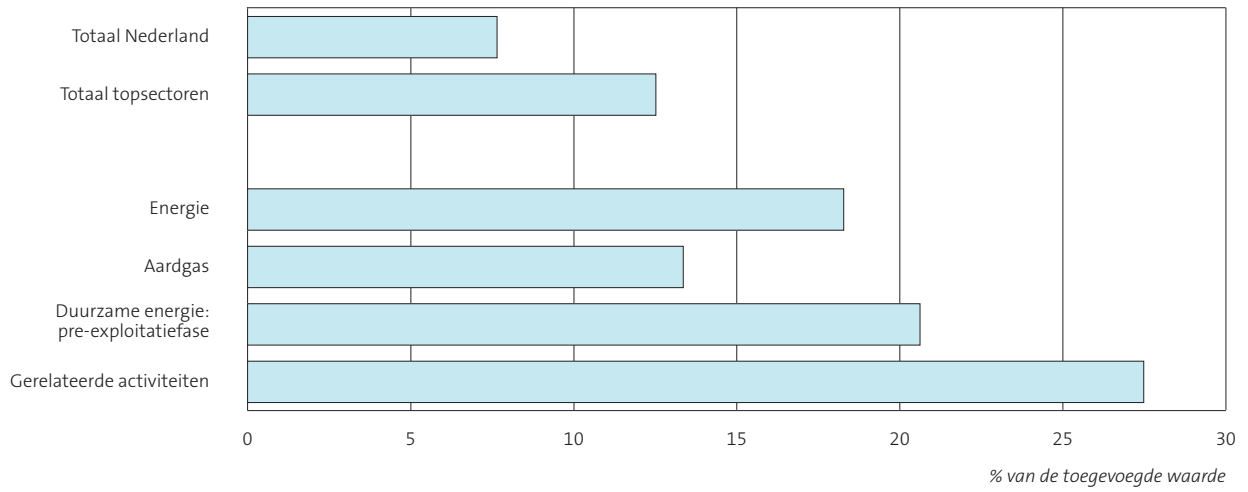
Hoge productie en toegevoegde waarde per bedrijf

De bedrijven in de Energie hebben veruit de hoogste gemiddelde productie (43 miljoen euro) en toegevoegde waarde (21 miljoen euro) per bedrijf van alle topsectoren. Ter vergelijking: voor het gemiddelde bedrijf in Nederland bedraagt de productie ongeveer 1 miljoen euro en de toegevoegde waarde ruim 460 duizend euro. Vooral in de subsectoren Aardgas en Gerelateerde activiteiten is de gemiddelde productie en toegevoegde waarde per bedrijf hoog. De bedrijven in de Duurzame energie komen wat dat betreft dichterbij het Nederlandse gemiddelde.

Veel investeringen in de Energiesector

Energie is een kapitaalintensieve sector, dit is zichtbaar in de investeringen in materiële vaste activa die deze topsector doet. In 2010 investeert de sector 4,9 miljard euro in nieuwe kapitaalgoederen, het meeste van alle topsectoren. De subsectoren Aardgas en Gerelateerde activiteiten investeren met respectievelijk 2,2 en 2,4 miljard euro duidelijk het meest. Niet alleen in absolute zin investeert de Energiesector veel. Als de investeringen worden vergeleken met de toegevoegde waarde, is het aandeel investeringen in de toegevoegde waarde voor topsector Energie van alle topsectoren ook het hoogst (18 procent). Dit is 1,5 keer hoger dan gemiddeld in de topsectoren en bijna 2,5 hoger dan gemiddeld in Nederland.

6.3.1 Aandeel investeringen van toegevoegde waarde, 2010

7 High tech systemen en materialen

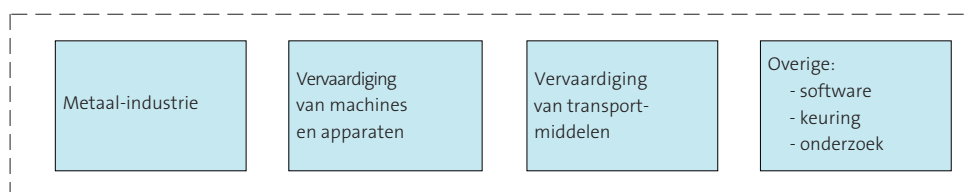
7.1 Definitie van de topsector High tech systemen en materialen

High tech systemen en materialen

De topsector High tech systemen en materialen ontwikkelt breed inzetbare, innovatieve producten en diensten voor industriële toepassingen. Kennis op het gebied van materialen en fotonica/optica speelt hierbij een belangrijke rol. Daarnaast maakt de ICT een integraal onderdeel uit van de ontwikkelingen binnen de High tech systemen en materialen.

In de monitor omvat deze topsector hoofdzakelijk technologische activiteiten op het gebied van de metaalindustrie en de vervaardiging van machines, apparaten en transportmiddelen. Daarnaast wordt ook een deel van de keten om deze kernactiviteiten heen tot de topsector gerekend. Het gaat dan om het ontwikkelen, produceren en uitgeven van software, de keuring en controle van machines en apparaten en onderzoek en ontwikkeling op het gebied van High tech systemen en materialen. De handel in High tech systemen en materialen producten wordt niet tot de topsector gerekend.

7.1.1 Grafische weergave van de topsector High tech systemen en materialen

7.2 Kerncijfers

De High tech systemen en materialen levert in 2010 ruim 8 procent van de productie en 6 procent van de toegevoegde waarde van Nederland. Het is daarmee zowel in termen van productie als toegevoegde waarde de grootste topsector. Er werken bijna ruim 440 duizend personen (in fte) in de High tech systemen en materialen, dat is bijna 7 procent van Nederland. Daarnaast is High tech systemen en materialen met 11 procent van de totale uitvoer in Nederland een belangrijke exporteur van goederen. De High tech systemen en materialen kenmerkt zich verder door zijn innovatieve karakter. Bijna de helft van de R&D-uitgaven aan eigen onderzoek in Nederland is gedaan binnen de High tech systemen en materialen.

Het grootste deel van de productie van de High tech systemen en materialen vindt plaats binnen de Vervaardiging van machines en apparaten. Deze groep geeft ook veruit het meeste geld uit aan door haar zelf uitgevoerde R&D. De meeste bedrijven zijn echter actief in aanverwante activiteiten zoals het ontwikkelen van software, keuring en onderzoek en ontwikkeling. Hier werken ook de meeste mensen (ruim 180 duizend in fte).

7.2.1 Kerncijfers High tech systemen en materialen, 2010

	Aantal bedrijven	Productie	Toegevoegde waarde	Uitvoer van goederen	R&D-uitgaven ¹⁾ (eigen onderzoek)	Werkzame personen
	<i>absoluut</i>	<i>mln euro</i>				<i>x 1 000 fte</i>
High tech systemen en materialen ww.	64 120	94 887	31 665	41 469	2 578	444
Metaalindustrie	7 620	17 231	4 553	9 114	117	63
Vervaardiging van machines en apparaten	10 020	41 458	11 228	23 947	1 754	157
Vervaardiging van transportmiddelen	1 480	12 711	3 245	5 971	115	42
Overig	45 010	23 487	12 639	2 436	591	181

¹⁾ R&D-uitgaven zijn beschikbaar voor bedrijven binnen SBI-codes 01 t/m 82 met minimaal 10 werkzame personen.

7.3 Opvallende uitkomsten

Innovatie en samenwerking belangrijk voor High tech systemen en materialen

Innovatie is binnen de High tech systemen en materialen zeer belangrijk. In 2010 geeft High tech systemen en materialen ruim 2,5 miljard euro uit aan eigen R&D, wat overeenkomt met 8 procent van de toegevoegde waarde. Binnen de Vervaardiging van machines en apparaten loopt dit zelfs op tot 16 procent van de toegevoegde waarde. Daarnaast besteedt High tech systemen en materialen nog eens ruim 700 miljoen euro uit aan R&D.

Binnen High tech systemen en materialen is veel aandacht voor samenwerking op het gebied van innovatie. Dit wordt geïllustreerd door het vorig jaar afgesloten innovatiecontract voor de topsector¹⁾. In 2010 werken vier op de tien High tech bedrijven die technologisch innoveren samen. Dit is minder dan een aantal andere topsectoren, maar meer dan gemiddeld in Nederland. Van de samenwerkende bedrijven in de topsector High tech systemen en materialen werkt eenderde samen met universiteiten en een kwart met de overheid of openbare researchinstelling.

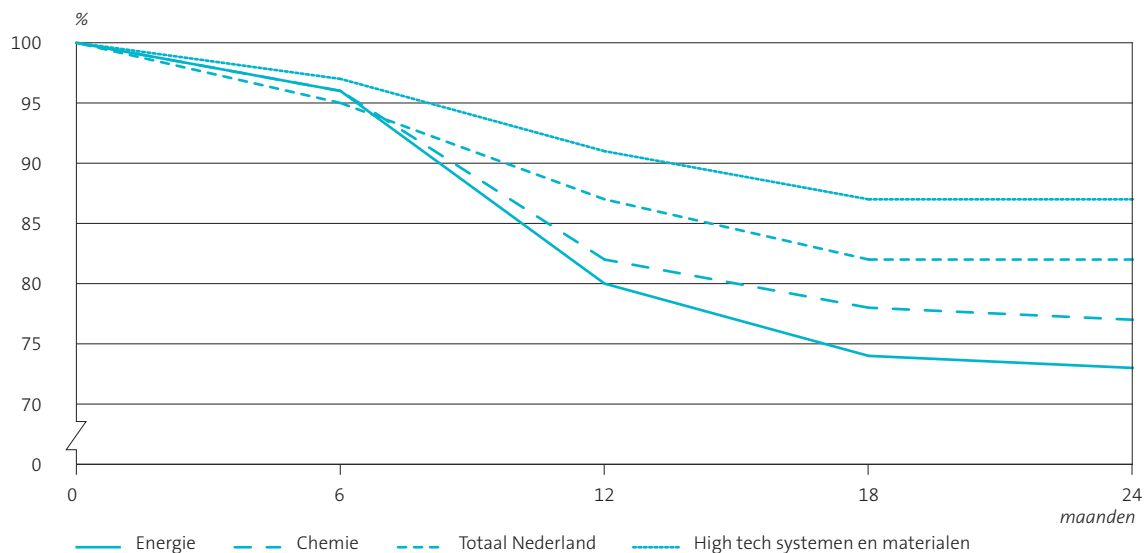
Grotere overlevingskans bedrijven in High tech systemen en materialen

Nieuwe bedrijven in de High tech systemen en materialen hebben een grotere kans om de eerste twee jaar te overleven dan een gemiddeld bedrijf in Nederland. Bijna negen op de tien bedrijven in de High tech

¹⁾ Innovatiecontract High Tech systemen en Materialen HTSM 2012

systemen en materialen zijn na twee jaar nog actief. Gemiddeld in Nederland is dit acht op de tien. Na 18 maanden lijkt de overlevingskans van het bedrijf zich te stabiliseren. Ook in vergelijking met andere topsectoren is de overlevingskans binnen de High tech systemen en materialen groot. Zo ligt de overlevingskans bij de topsectoren Chemie en Energie vooral na 6 en 12 maanden een stuk lager dan bij High tech systemen en materialen.

7.3.1 Overlevingskansen bedrijven naar topsector, 2010

8 Life sciences & health

8.1 Definitie van de topsector Life sciences & health

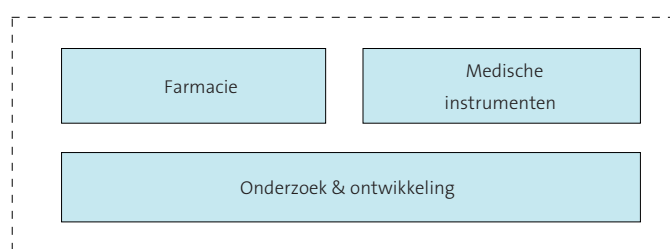
Life sciences & health

Life sciences & health is een innovatieve en technologie-intensieve sector gericht op de gezondheid van mens en dier. De sector bestaat uit de deelgebieden Farmacie (o.a. vervaardiging van farmaceutische producten en grondstoffen), Medische instrumenten (o.a. vervaardiging van medische instrumenten en hulpmiddelen, bestralingsapparatuur en van elektromedische en elektrotherapeutische apparatuur) en Onderzoek (o.a. medische

laboratoria en al dan niet biotechnologisch speur- en ontwikkelingswerk).

Verschillende technologieën die aan de basis liggen van de topsector, zijn onder meer genomics, nanotechnologie, biotechnologie en bioinformatica. De topsector Life sciences & health is sterk verweven met andere topsectoren. Vooral agro-food en High tech systemen en materialen zijn van belang.

8.1.1 Grafische weergave van de topsector Life sciences & health

8.2 Kerncijfers

De topsector Life sciences & health is relatief klein: in 2010 bevat de sector ruim 2 duizend bedrijven, wat overeenkomt met 0,2 procent van alle bedrijven in Nederland. Bijna drie kwart van de bedrijven uit de Life sciences & health valt binnen de subsector Medische instrumenten. Wel werken er bovengemiddeld veel mensen bij de bedrijven in de topsector Life sciences & health: in totaal 0,6 procent van het totale aantal werkzame personen in Nederland. Ook de bijdragen van de Life sciences & health aan de Nederlandse productie (1,1 procent van het totaal) en toegevoegde waarde (0,5 procent) zijn relatief hoog, vergeleken met het aantal bedrijven in de topsector.

In 2010 besteedt de topsector Life sciences & health 671 miljoen euro aan private R&D-uitgaven. Dat is 13 procent van het bedrag voor heel Nederland. Daarmee is deze sector een van de belangrijkste partijen binnen de Nederlandse R&D. Datzelfde jaar voert de topsector Life sciences & health voor 7,2 miljard euro aan goederen uit. Het gemiddelde bedrag per exporteur ligt in deze topsector 4 keer zo hoog als het Nederlands gemiddelde.

8.2.1 Kerncijfers Life sciences & health, 2010

	Aantal bedrijven	Productie	Toegevoegde waarde	Uitvoer van goederen	R&D-uitgaven ¹⁾ (eigen onderzoek)	Werkzame personen
	<i>absoluut</i>	<i>mln euro</i>				<i>x 1 000 fte</i>
Life sciences & health	2 290	12 616	2 640	7 156	671	39
wv.						
Farmacie	180	6 230	1 328	4 577	382	14
Medische instrumenten	1 650	5 777	1 157	2 514	137	19
Onderzoek en ontwikkeling	460	609	156	66	151	6

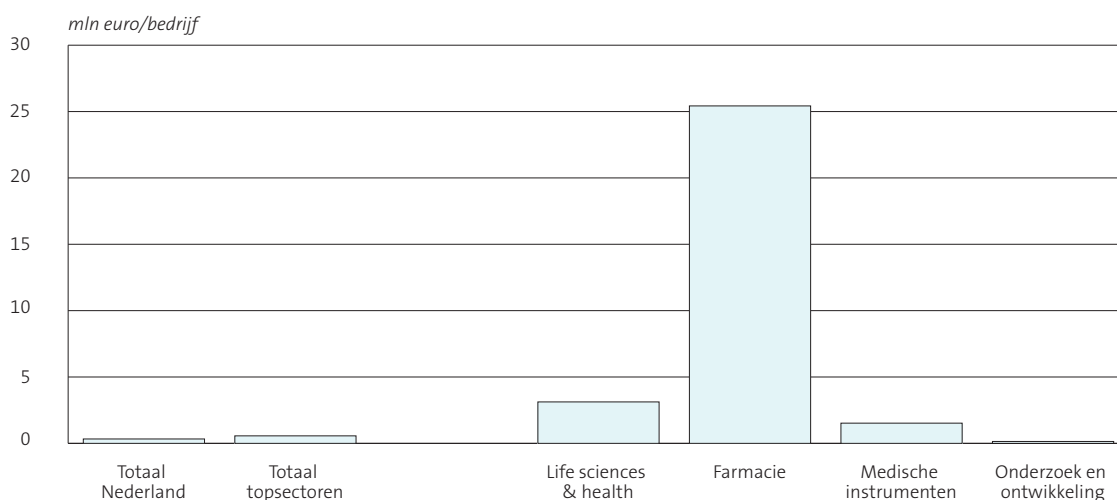
¹⁾ R&D-uitgaven zijn beschikbaar voor bedrijven binnen SBI-codes 01 t/m 82 met minimaal 10 werkzame personen.

8.3 Opvallende uitkomsten

Zeer hoge export van goederen in de Farmacie

Bijna een kwart van de bedrijven in de topsector Life sciences & health voert in 2010 goederen uit naar het buitenland, met een totale waarde van 7,2 miljard euro. Gemiddeld komt dat neer op een bedrag van ongeveer 3 miljoen euro per exporterend bedrijf. Dat is aanzienlijk hoger dan het gemiddelde van de topsectoren samen (570 duizend euro) en heel Nederland (330 duizend euro). Met name de subsector Farmacie kent een hoge gemiddelde export van goederen: ruim 25 miljoen euro per bedrijf. Deze subsector is verantwoordelijk voor tweederde van de totale goederenuitvoer van de Life sciences & health.

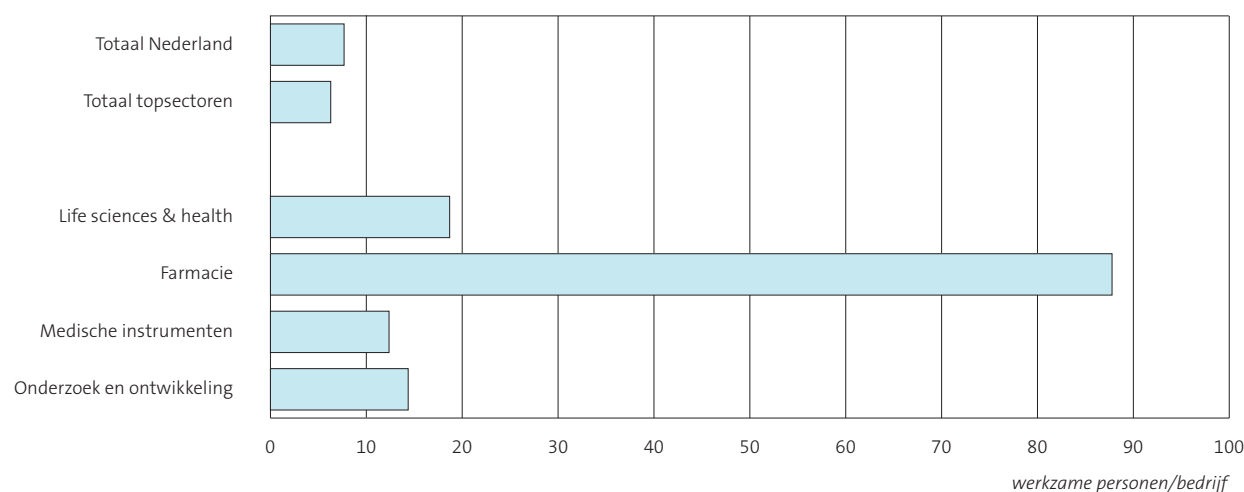
8.3.1 Gemiddelde uitvoer van goederen per bedrijf, 2010

Veel grote bedrijven, weinig zelfstandigen

Bedrijven in de topsector Life sciences & health zijn gemiddeld groter dan in Nederland. De topsector bestaat voor 1 procent uit grote bedrijven (meer dan 250 werkzame personen), terwijl dat aandeel in heel Nederland op 0,3 procent ligt en voor de topsectoren samen op 0,2 procent. Waar een gemiddeld Nederlands bedrijf uit nog geen 8 werkzame personen bestaat, zijn dat er in de Life sciences & health ongeveer 19 per bedrijf. In de Farmacie loopt dit aantal zelfs op tot bijna 90 werkzame personen per bedrijf. Daarentegen zijn er relatief weinig zelfstandigen in de Life sciences & health: nog geen 4 procent van het aantal werkzame personen in deze sector, tegen 11 procent in heel Nederland.

8.3.2 Gemiddeld aantal werkzame personen per bedrijf, 2010

Bijna alle farmaceutische bedrijven innoveren

Ongeveer de helft van de bedrijven in de Life sciences & health geeft aan dat aan innovatie wordt gedaan. In dat opzicht komt deze topsector overeen met het gemiddelde beeld in Nederland en in de topsectoren. In de subsector Farmacie komt innovatie echter veel vaker voor: maar liefst 93 procent van de bedrijven in deze subsector doet aan innovatie. Het kan hierbij gaan om nieuwe typen medicatie, maar ook om nieuwe vormen van verpakking of toediening van de medicatie.

9 Logistiek

9.1 Definitie van de topsector Logistiek

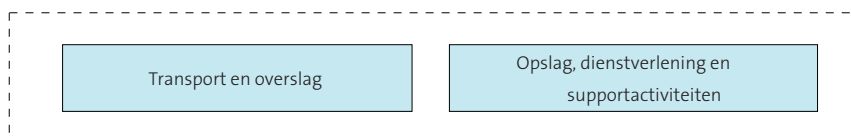
Transport en opslag

Logistiek kan op twee manieren benaderd worden, als sector en als functie. Tot de logistieke sector worden binnen de standaard bedrijfsindeling van het CBS alle gespecialiseerde logistieke bedrijven gerekend: transport en opslag. Binnen de topsector Logistiek wordt logistiek echter als functie beschouwd. Als functie snijdt logistiek door sectorale classificaties heen, het gaat dan om alle logistieke activiteiten die in het bedrijfsleven worden ontplooid. Logistiek is voor de meeste bedrijven een nevenactiviteit die niet te onderscheiden is van de overige activiteiten binnen een bedrijf. Voor de meeste indicatoren is het binnen onze onderzoeksopzet niet mogelijk een functionele benadering toe te passen. Daarom wordt in paragraaf 9.1 -9.3 uitgegaan van een sectorale benadering: Transport en opslag. Dit houdt in dat logistieke activiteiten in

de industrie, handel, retail (bijvoorbeeld distributiecentra in de groothandel), bouw en andere (top)sectoren niet zijn meegenomen. Transport en opslag zijn in twee subsectoren ingedeeld. De subsector Transport en overslag richt zich voornamelijk op transport van goederen in alle mogelijke modaliteiten, zoals over weg en water. De tweede subsector richt zich op opslag, dienstverlening en supportactiviteiten. Hieronder vallen ook cargadoors, expediteurs en bedrijven die zich richten op ICT, advies en onderzoek op het gebied van logistiek.

Paragraaf 9.4 beschrijft de uitkomsten van het onderzoek naar de functionele Logistiek. Dit onderzoek is gebaseerd op de veel bredere definitie die binnen de topsector Logistiek zelf als uitgangspunt wordt gehanteerd.

9.1.1 Grafische weergave van de topsector Transport en opslag

Paragraaf 9.4 beschrijft de uitkomsten van het onderzoek naar de functionele Logistiek. Dit onderzoek is gebaseerd op de veel bredere definitie die binnen de topsector Logistiek zelf als uitgangspunt wordt gehanteerd.

9.2 Kerncijfers Transport en opslag

De sector Transport en opslag bestaat uit bijna 24 duizend bedrijven. Daarmee is dit de vierde topsector in termen van aantal bedrijven. Qua werkgelegenheid is Transport en opslag met 335 duizend werkzame personen zelfs de op één na grootste sector, na High tech systemen en materialen. Bedrijven in de sector Transport en Overslag zijn gemiddeld groter dan in andere topsectoren.

Ook in termen van toegevoegde waarde is Transport en opslag met een toegevoegde waarde van ruim 28 miljard euro een relatief omvangrijke sector. Opvallend is dat relatief weinig wordt uitgegeven aan eigen onderzoek (R&D): 113 miljoen euro. Dit komt neer op 0,4 procent van de toegevoegde waarde in deze sector. Ter vergelijking: gemiddeld geven de topsectoren 3,6 procent van hun toegevoegde waarde uit aan eigen onderzoek.

9.2.1 Kerncijfers Transport en opslag, 2010

	Aantal bedrijven	Productie	Toegevoegde waarde	Uitvoer van goederen	R&D-uitgaven ¹⁾ (eigen onderzoek)	Werkzame personen
	<i>absoluut</i>	<i>mln euro</i>				<i>x 1 000 fte</i>
Transport en opslag wv.	23 820	59 090	28 473	18 141	113	335
Transport en overslag	18 490	26 805	11 343	1 936	3	180
Opslag, dienstverlening en supportactiviteiten	5 340	32 285	17 131	16 205	110	155

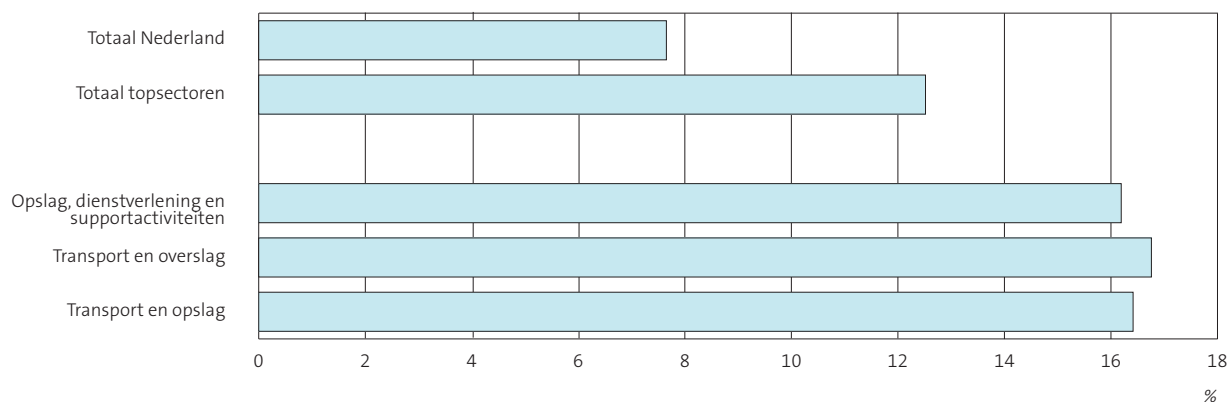
¹⁾ R&D-uitgaven zijn beschikbaar voor bedrijven binnen SBI-codes 01 t/m 82 met minimaal 10 werkzame personen.

9.3 Opvallende uitkomsten Transport en opslag

Hoge investeringen in Transport en opslag

In de sector Transport en opslag wordt veel geïnvesteerd. Met ruim 4,6 miljard euro komt dit neer op bijna een achtste van alle investeringen in materiële vaste activa in Nederland. Alleen in de Energie wordt meer geïnvesteerd. Ook in relatieve zin investeert de Transport en opslag veel: de investeringen bedragen ruim 16 procent van de toegevoegde waarde in deze sector. Dit is ruim twee keer zo veel als gemiddeld in Nederland.

9.3.1 Aandeel investeringen in toegevoegde waarde in de Transport en opslag, 2010

9.4 Kerncijfers Logistiek –functioneel

Logistiek functioneel

Om topsector Logistiek volledig te beschrijven is een functionele benadering nodig. De definitie van de topsector snijdt door sectorale classificaties heen. Denk bijvoorbeeld aan een distributiecentrum in de mode-sector, een bloemenveiling of een bedrijf (sonderdeel) in de chemie dat goederenstromen wereldwijd effectief en efficiënt aanstuurt. De cijfers over de functionele benadering van de topsector Logistiek zijn afkomstig uit een onderzoek door BCI/TNO¹⁾. In het onderzoek is een lijst met beroepen opgesteld waarbij activiteiten verricht worden op het vlak van logistiek.

Vervolgens is op basis van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) voor alle bedrijfssectoren het aandeel arbeidsjaren van logistieke beroepen bepaald. Op basis van deze aandelen zijn functionele cijfers voor de indicatoren productie, toegevoegde waarde en werkzame personen berekend. Deze worden in paragraaf 9.4 beschreven.

¹⁾ Bron Aanvullend onderzoek CBS Monitor Logistiek en Supply Chain Management' (BCI/TNO, september 2012)

De topsector Logistiek neemt in verschillende opzichten een groot gewicht in. Met een productie van bijna 126 miljard euro produceert de functionele Logistiek 11 procent van de productie in Nederland. Ook de toegevoegde waarde en werkgelegenheid laten een vergelijkbaar beeld zien: de topsector Logistiek is goed voor 10 procent van de toegevoegde waarde in Nederland en 12 procent van het aantal werkzame personen in Nederland. De sector Logistiek is volgens de functionele benadering (deze paragraaf) grofweg twee keer zo omvangrijk als volgens de sectorale definitie (paragrafen 9.1-9.3).

Merk hierbij op dat de functionele Logistiek overlap kent met de overige topsectoren. De functionele afbakening in termen van logistieke beroepen snijdt door alle sectoren heen. Uit het onderzoek door BCI/TNO blijkt dat de overlap met de overige topsectoren aanzienlijk is.

9.4.1 Kerncijfers Logistiek functioneel¹⁾, 2010

	Productie	Toegevoegde waarde	Werkzame personen	Werkzame personen (fte)
	<i>mIn euro</i>		<i>x 1 000</i>	
Logistiek functioneel	125 836	55 028	1 002	813

¹⁾ Bron Aanvullend onderzoek CBS Monitor Logistiek en Supply Chain Management' (BCI/TNO, september 2012).

10 Tuinbouw en uitgangsmaterialen

10.1 Definitie van de topsector Tuinbouw en uitgangsmaterialen

Tuinbouw en uitgangsmaterialen sectoraal en Tuinbouwcomplex

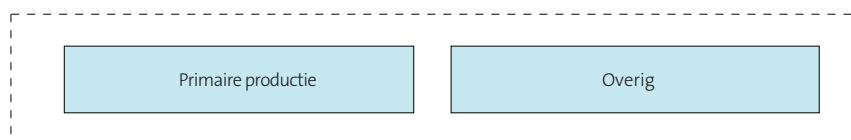
De topsector Tuinbouw en uitgangsmaterialen omvat de gehele tuinbouwketen vanaf het bouwen van de kassen, het telen van de zaden tot aan het veilen van groenten, fruit en bloemen. De bedrijven uit de Tuinbouw en uitgangsmaterialen zijn in de Monitor onderverdeeld in twee subsectoren. De eerste subsector, Primaire productie, bestaat uit alle bedrijven binnen de primaire productie van de Tuinbouw en uitgangsmaterialen, zoals de teelt van zaden, groenten en sierplanten. De bedrijven in de keten rondom de primaire productie zijn geclusterd in de subsector Overig. Deze subsector bestaat uit de toeleveranciers van de glastuinbouw zoals kassenbouwers, dienstverleners binnen de tuinbouw, behandelaars van zaden en gewassen na de oogst, groothandelaren en veilingen binnen de tuinbouw en tot slot speur- en ontwikkelingswerk ten behoeve van de tuinbouw.

Dit hoofdstuk beschrijft de topsector Tuinbouw en uitgangsmaterialen volgens twee verschillende gezichtspunten. De informatie van het CBS over deze topsector heeft een sectorale benadering. Dat wil zeggen dat de gegevens betrekking hebben op alle productieprocessen van de branches binnen de topsector Tuinbouw en uitgangsmaterialen. Dat is inclusief de geproduceerde nevenacti-

viteiten door de tuinbouw, zoals akkerbouwproductie door tuinbouwbedrijven. Deze werkwijze maakt de topsectoren onderling vergelijkbaar. Daarnaast worden cijfers getoond over de Tuinbouw en uitgangsmaterialen conform de Agrocomplex benadering van LEI Wageningen UR. De LEI cijfers verschillen van de CBS cijfers in twee opzichten: ten eerste verdeelt het LEI de primaire sector in bedrijven die respectievelijk veehouderij-, akkerbouw- en tuinbouwproducten voortbrengen. Ten tweede brengt het LEI de betekenis van toeleveranciers aan de tuinbouwbedrijven en afnemers van tuinbouwproducten in beeld via het input-outputmodel. Dat model gebruikt input-outputtabellen die de omvang van zakelijke transacties tussen sectoren laten zien¹⁾. Deze methode is overigens niet mogelijk voor alle indicatoren uit de monitor. Daarom gaan we in paragraaf 10.1-10.3 uit van een sectorale afbakening van de topsector Tuinbouw en uitgangsmaterialen. Paragraaf 10.4 richt zich op enkele uitkomsten voor de topsector Tuinbouw en uitgangsmaterialen conform het Tuinbouwcomplex.

¹⁾ Voor meer details zie 'Kengetallen Tuinbouw en Uitgangsmaterialen voor 2009 en 2010' (LEI, augustus 2012).

10.1.1 Grafische weergave van de Tuinbouw en uitgangsmaterialen sectoraal

10.2 Kerncijfers Tuinbouw en uitgangsmaterialen sectoraal

De Tuinbouw en uitgangsmaterialen is één van de kleinere sectoren in termen van productie en toegevoegde waarde. De Tuinbouw en uitgangsmaterialen creëert bijna 2 procent van zowel de productie als

toegevoegde waarde van Nederland. Er zijn 130 duizend mensen werkzaam (in fte), dat is bijna 2 procent van totaal Nederland. Deze mensen werken samen in ruim 18 duizend bedrijven. De subsector Primaire productie bestaat vrijwel volledig uit het midden- en kleinbedrijf. Het gemiddeld aantal medewerkers per bedrijf is met 5 voor deze subsector een stuk lager dan de subsector Overig (gemiddeld 14 medewerkers). Kenmerkend voor de tuinbouwsector is de relatief hoge uitvoerwaarde van goederen, de uitvoerwaarde is driekwart van de totale productiewaarde.

10.2.1 Kerncijfers Tuinbouw en uitgangsmaterialen sectoraal, 2010

	Aantal bedrijven	Productie	Toegevoegde waarde	Uitvoer van goederen	R&D-uitgaven ¹⁾ (eigen onderzoek)	Werkzame personen
	<i>absoluut</i>	<i>mln euro</i>				<i>x 1 000 fte</i>
Tuinbouw en uitgangsmaterialen sectoraal	18 460	19 116	9 209	14 466	169	130
w.v.						
Primaire productie	14 270	9 205	4 327	1 749	15	70
Overig	4 190	9 911	4 882	12 717	155	60

¹⁾ R&D-uitgaven zijn beschikbaar voor bedrijven binnen SBI-codes 01 t/m 82 met minimaal 10 werkzame personen.

10.3 Opvallende uitkomsten Tuinbouw en uitgangsmaterialen sectoraal

Relatief hoge uitgaven aan innovatie

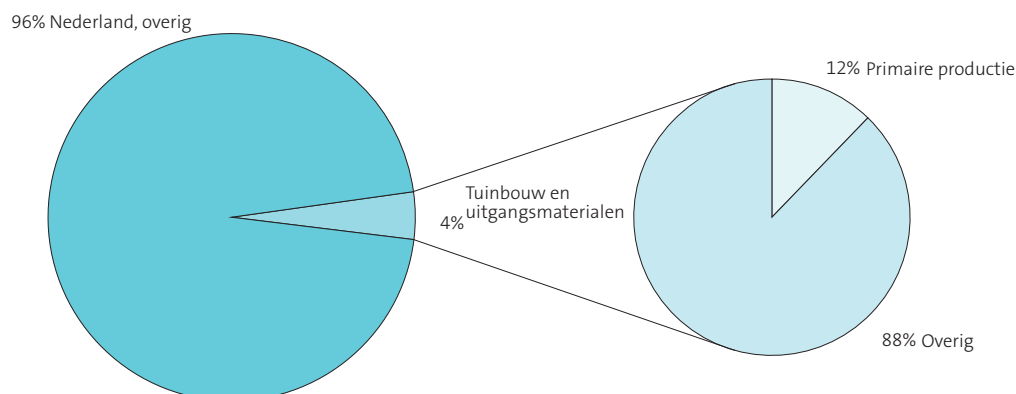
De Tuinbouw en uitgangsmaterialen geeft in 2010 bijna 500 miljoen euro uit aan innovatie. Dat is iets meer dan 5 procent van de toegevoegde waarde. Hiermee scoort de topsector Tuinbouw en uitgangsmaterialen ruim twee keer hoger dan het landelijk gemiddelde (2,5 procent).

Het zijn voornamelijk de bedrijven in de keten om de Primaire productie heen die deze uitgaven voor hun rekening nemen. Zo ligt het aandeel van de subsector Overig op bijna 8 procent, terwijl de Primaire productie maar net iets meer dan 2 procent van de toegevoegde waarde uitgeeft aan innovatie.

Handel in bloemen en planten belangrijk voor de Tuinbouw en uitgangsmaterialen

De topsector Tuinbouw en uitgangsmaterialen is met ruim 14 miljard euro goed voor 4 procent van de totale Nederlandse uitvoer van goederen. Grofweg de helft van de uitvoerwaarde vanuit de Tuinbouw en uitgangsmaterialen bestaat uit bloemen en planten. De bloemen en planten worden voornamelijk verhandeld door groothandelaren en veilingen uit de subsector Overig; deze subsector is verantwoordelijk voor 88 procent van het bedrag aan uitgevoerde tuinbouwgoederen.

10.3.1 Aandeel Tuinbouw en uitgangsmaterialen sectoraal in uitvoer van goederen, 2010

10.4 Kerncijfers Tuinbouwcomplex

In de publicatie Kengetallen Tuinbouw en Uitgangsmaterialen worden uitkomsten getoond van het zogeheten Tuinbouwcomplex. Het Tuinbouwcomplex omvat de tuinbouw, alsmede de bedrijven die hiermee samenhangen. Het LEI beschrijft de gehele keten, zowel primaire tuinbouw als de verwerking en distributie van deze tuinbouwproducten en diensten die hiervoor nodig zijn, zoals energie, kunstmest veevoer en zakelijke dienstverlening. Op basis van Nationale rekeningen en milieurekeningen is de betekenis van het Tuinbouwcomplex gekwantificeerd in termen van toegevoegde waarde, werkgelegenheid, handelssaldo, energieverbruik en broeikasgasemissie¹⁾. Onderstaande tabel toont de kengetallen voor de topsector Tuinbouw en uitgangsmaterialen. Het Tuinbouwcomplex produceert in 2010 ruim 21 miljard euro. Dat levert een toegevoegde waarde op van bijna 8,8 miljard euro, een uitvoer van 14,1 miljard euro en een werkgelegenheid van 118 duizend personen.

10.4.1 Kerncijfers Tuinbouwcomplex¹⁾, 2010

	Productie	Toegevoegde waarde	Uitvoer van goederen	Werkzame personen
	<i>mln euro</i>			<i>x 1 000 fte</i>
Tuinbouwcomplex	21 100	8 773	14 149	118

¹⁾ Bron 'Kengetallen Tuinbouw en uitgangsmaterialen voor 2009 en 2010' (LEI, augustus 2012)

¹⁾ Voor meer details zie 'Kengetallen Tuinbouw en Uitgangsmaterialen voor 2009 en 2010 (LEI, 2012) en 'het Nederlandse agrcomplex 2011' (LEI, 2012)

11 Water

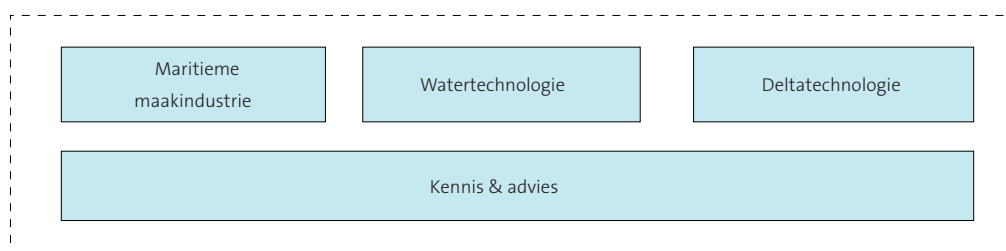
11.1 Definitie van de topsector Water

Water

Nederland is in meerdere opzichten onlosmakelijk verbonden met water. De topsector Water beslaat dan ook bedrijven uit sterk verschillende deelgebieden. De eerste is de subsector maritieme maakindustrie. Hierbij gaat om scheepswerven voor scheepsbouw of scheepsreparatie. Tot deze subsector behoren ook de leveranciers van de schepenbouwers en -reparateurs. Het onderwerp van de subsector watertechnologie is drinkwater. Deze subsector zorgt door de winning, de distributie en de zuivering van water voor

schoon en voldoende drinkwater voor de bevolking. Ten derde is er de subsector deltatechnologie. Zonder de deltatechnologie zou het Nederland van vandaag een stuk kleiner zijn. Voornamelijk vanwege de deltawerken staat Nederland op het gebied van water op de kaart. Voor alle genoemde deelgebieden is onderzoek en specialistische kennis nodig. Dit is geclusterd in het vierde deelgebied, de subsector kennis en advies. De topsector Water omvat hiermee een breed scala aan activiteiten.

11.1.1 Grafische weergave van de topsector Water

11.2 Kerncijfers

De topsector Water bestaat in 2010 uit bijna 3 duizend bedrijven. Dat is een kwart procent van alle bedrijven van Nederland. Het merendeel van deze bedrijven valt onder de Maritieme maakindustrie. De watersector genereert 2,2 procent van de totale Nederlandse productie en 1,6 procent van de totale toegevoegde waarde. De subsector Watertechnologie genereert de meeste toegevoegde waarde, gevolgd door de Maritieme maakindustrie. Met bijna 90 duizend werkzame personen in de watersector, houdt deze topsector 1,3 procent van de werkzame personen van Nederland aan het werk. De topsector geeft 468 miljoen euro uit aan eigen R&D, dat is 9 procent van totaal Nederland.

11.2.1 Kerncijfers Water, 2010

	Aantal bedrijven	Productie	Toegevoegde waarde	Uitvoer van goederen	R&D-uitgaven ¹⁾ (eigen onderzoek)	Werkzame personen
	<i>absoluut</i>	<i>mln euro</i>				<i>x 1 000 fte</i>
Water	2 820	25 444	8 491	4 348	468	87
w.v.						
Maritieme maakindustrie	2 150	9 123	2 883	2 310	40	41
Watertechnologie	160	10 990	3 364	1 875	152	21
Deltatechnologie	430	3 180	1 174	121	x	12
Kennis en advies	70	2 150	1 070	43	x	13

¹⁾ R&D-uitgaven zijn beschikbaar voor bedrijven binnen SBI-codes 01 t/m 82 met minimaal 10 werkzame personen.

11.3 Opvallende uitkomsten

Veel grote bedrijven, weinig starters

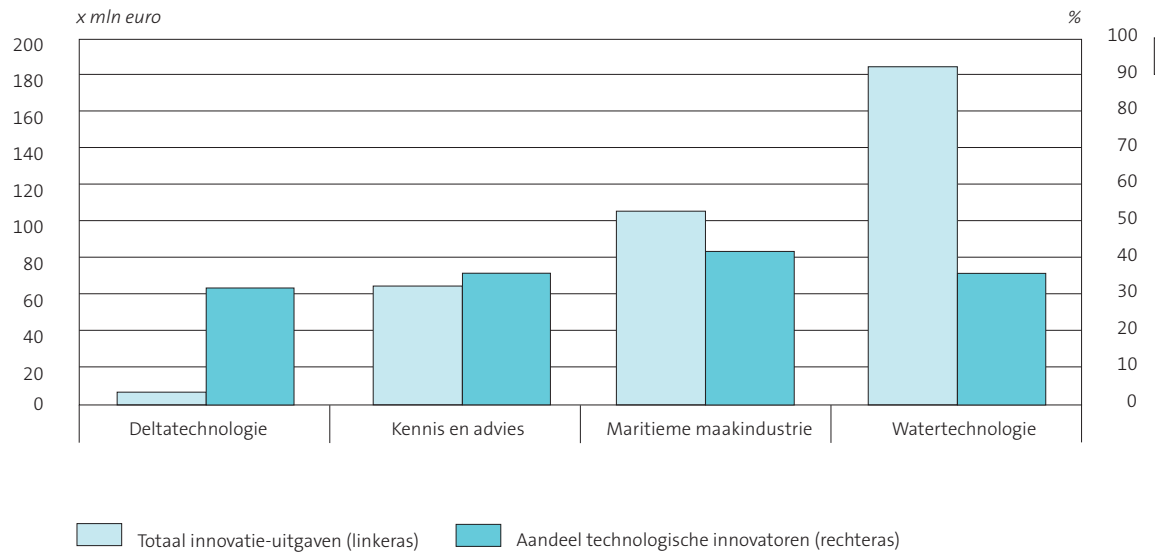
In de topsector Water zitten naar verhouding veel grote bedrijven. Zo is meer dan 12 procent van de bedrijven binnen de subsector Watertechnologie een groot bedrijf. Voor de subsector Kennis en advies is dit zelfs ruim 14 procent. Het percentage voor de gehele topsector ligt op ruim 2 procent. Het landelijk gemiddelde is minder dan een half procent. Verder kent de topsector Water relatief weinig starters. In 2010 is 7 procent van alle bedrijven in de watersector dat jaar van start gegaan. Alleen de subsector Deltatechnologie is vergelijkbaar met het landelijk gemiddelde.

Veel samenwerking bij innovatie

Alle bedrijven binnen de watersector geven gezamenlijk ruim 360 miljoen euro uit aan innovatie. Daarin heeft de subsector Watertechnologie met 185 miljoen euro de belangrijkste bijdrage. Binnen de Deltatechnologie daarentegen, zijn de uitgaven aan innovatie minimaal. Deze subsector bestaat voornamelijk uit uitvoerende bouwbedrijven op het gebied rioleringen, bruggen, viaducten e.d. De verwachting is dat binnen de subsector Kennis en advies (o.a. ingenieursbureaus en bureaus voor technisch ontwerp en advies) ook uitgaven worden gedaan aan innovatie ten behoeve van de Deltatechnologie.

Voor de topsector Water geldt dat 42 procent van de bedrijven aan technologische innovatie doet. Bij tweederde van de bedrijven die aan technologische innovatie doet is er sprake van samenwerking. Voornamelijk binnen de Delta- en Watertechnologie werken bedrijven veel samen. Bij Watertechnologie betreft het dan vooral samenwerking met universiteiten. Binnen de Deltatechnologie werken bedrijven vooral samen met leveranciers en concurrenten als het gaat om innovatie.

11.3.1 Totaal innovatie-uitgaven en aandeel technologische innovatoren in de watersector, 2010

12 Begrippen en Afkortingen

12.1 Begrippen

Arbeidsjaar

Een maatstaf voor het arbeidsvolume, die wordt berekend door alle banen (voltijd en deeltijd) om te rekenen naar voltijdbanen, ook wel voltijdequivalenten (vte) genoemd.

Arbeidsproductiviteit

De bruto toegevoegde waarde in basisprijzen per arbeidsjaar.

Baan

Een expliciete of impliciete arbeidsovereenkomst tussen een persoon en een economische eenheid waarin is vastgelegd dat arbeid zal worden verricht waartegen een (financiële) beloning staat.

Basisprijzen

De basisprijs is de prijs die de producent daadwerkelijk overhoudt, dus exclusief de handels- en vervoersmarges van derden en exclusief het saldo van productgebonden belastingen (waaronder btw) en productgebonden subsidies.

Bedrijfseenheid

De feitelijke transactor in het productieproces gekenmerkt door zelfstandigheid ten aanzien van de beslissingen over dat proces en door het aanbieden van zijn producten aan derden.

Bètatechnische opleidingen

De opleidingen in het middelbaar beroepsonderwijs en hoger onderwijs die behoren tot de CROHO/CREBO -sectoren Natuur en Techniek en de opleidingen die buiten de CROHO/CREBO-sectoren Natuur en Techniek vallen, maar wel degelijk voor het grootste gedeelte uit bèta- en/of technische vakken bestaan. De indeling is gemaakt door het Platform Bèta Techniek (PBT).

Diploma

Diploma van een wettelijk erkende opleiding in het middelbaar beroepsonderwijs, hoger beroepsonderwijs of wetenschappelijk onderwijs.

Eigen onderzoek

Creatieve werkzaamheden binnen het bedrijf en uitgevoerd met eigen personeel, om kennis te vergroten of toe te passen bij het ontwerpen van nieuwe of sterk verbeterde producten en processen.

Exporteur

Nederlandse bedrijven met buitenlandse handel in goederen. Het bedrijf is verkregen door de BTW-nummers van de handelaren te koppelen met gegevens van de bedrijfspopulatie uit het ABR. Bij circa 20 procent van de BTW-nummers kan geen Nederlands bedrijf worden gevonden. In zo'n geval is ook de

hoofdactiviteit en de grootteklasse van het bedrijf onbekend en is het bedrijf niet meegeteld. Het aantal bedrijven en de bijbehorende waarde is hierdoor een minimum schatting.

Groot bedrijf

Bedrijf met 250 of meer werkzame personen.

Harde R&D

Eigen R&D-uitgaven volgens de R&D-enquête.

Hoger beroepsonderwijs

Onderwijs verzorgd door hogescholen en particuliere instellingen dat wordt afgesloten met een associate degree, bachelor- of masterdiploma van een in Nederland erkende opleiding.

Hoger onderwijs

Verzamelnaam voor het wetenschappelijke onderwijs en het hoger beroepsonderwijs.

Hoofdinschrijving

Een geldige hoofdinschrijving bij een instelling, hogeschool of universiteit die wordt bekostigd door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW) of het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) op 1 oktober van het verslagjaar.

Innovator

Een bedrijf wordt als innovator aangemerkt indien het in de verslagperiode technologische innovatie-projecten – al dan niet succesvol – heeft uitgevoerd, in de verslagperiode nog bezig was met technologische innovatieprojecten of in de verslagperiode niet-technologise innovatieprojecten succesvol heeft uitgevoerd.

Innovatie-uitgaven

Uitgaven aan eigen R&D, uitbestede R&D, aankoop van machines, apparatuur en software en aankoop van andere externe kennis.

Investerings

Goederen die worden aangeschaft of in eigen beheer worden voortgebracht, met als doel om als kapitaalgoed in het productieproces ingezet te worden. Algemeen worden als zodanig beschouwd goederen met een levensduur van meer dan een jaar (zoals gebouwen, woningen, machines, vervoermiddelen en dergelijke). In dit onderzoek betreffen het netto investeringen aan materiële vaste activa (exclusief BTW) door niet-financiële bedrijven waargenomen in de statistiek Investerings.

Kenniswerker

Personen die een baan hebben voor ten minste 12 uur per week met als hoogst afgeronde opleiding een opleiding op hoger beroepsniveau (hbo) of wetenschappelijk (wo) niveau. Dit opleidingsniveau is gebaseerd op de Standaard Onderwijsindeling (SOI) 2006 van het CBS. Buitenlandse kenniswerkers zijn in dit onderzoek kenniswerkers met een niet-Nederlands nationaliteit.

Middelbaar beroepsonderwijs

Hier toe behoren de beroepsopleidingen volgens de kwalificatiestructuur van de Wet Educatie en Beroeps onderwijs, die door ROC's, AOC's en vakscholen worden aangeboden. Tevens behoren hier toe de vergelijkbare oudere opleidingen.

Midden- en kleinbedrijf (MKB)

Ondernemingen tot 250 werkzame personen.

Niet-technologisch innovatie uitgaven

Van niet-technologische innovatie is bijvoorbeeld sprake bij vernieuwingen in de organisatie.

Omzetaandeel van nieuwe of vernieuwde producten

Aandeel van de omzet aan goederen- en diensteninnovaties nieuw voor de markt of alleen nieuw voor het bedrijf binnen een top- of subsector op de totale omzet van bedrijven die een nieuw product of dienst geïntroduceerd hebben.

Opheffing

Een opheffing is de beëindiging van een bedrijf zonder dat daarbij sprake is van een voortzetting van een belangrijk deel van de activiteiten door een ander bedrijf. Hierbij is de identiteit van het bedrijf van grote betekenis. Als bijvoorbeeld na een verhuizing van een winkel de klantenkring opnieuw moet worden opgebouwd, dan wordt dit beschouwd als opheffing van het oorspronkelijke bedrijf en de oprichting van een nieuw bedrijf. Er is geen sprake van een opheffing als de activiteiten worden voortgezet. De bedrijfseenheid (met bijbehorende werkgelegenheid) behoort niet meer tot de populatie. Het bekendste voorbeeld is het faillissement.

Niet als opheffing worden beschouwd:

- beëindiging als gevolg van fusie, overname of opsplitsing;
- naamswijziging;
- rechtsvormwijziging;
- eigenaarwisseling;
- geleidelijke activiteitenwijziging;
- reactivering.

Overlevingskansen

Het percentage bedrijven in een groep (topsector) dat na een bepaalde periode na de oprichting nog actief is.

Productie

De waarde van alle voor de verkoop bestemde goederen (ook de nog niet verkochte) en de ontvangsten voor bewezen diensten, alsmede de waarde van producten met een marktequivalent die voor eigen gebruik zijn geproduceerd zoals investeringen in eigen beheer, eigen woningdiensten en landbouwproducten voor eigen consumptie door landbouwers.

Openstaande vacature

Een arbeidsplaats waarvoor, binnen of buiten een onderneming of instelling, personeel wordt gezocht dat onmiddellijk of zo spoedig mogelijk geplaatst kan worden.

Oprichting

Een oprichting is het ontstaan van een nieuw bedrijf. Dit betekent dat voldaan moet zijn aan economische criteria voor een bedrijf. Dit betekent dat informatie beschikbaar is over werkgelegenheid of omzet van het bedrijf. Verder is het van belang dat het bedrijf nieuw is. De voortzetting van één of meer bestaande bedrijven is geen oprichting.

Niet als oprichting worden beschouwd:

- ontstaan als gevolg van fusie, op- of afsplitsing;
- overname of verzelfstandiging van een deel van een bedrijf;
- naamswijziging;
- rechtsvormwijziging;
- eigenaarwisseling;

- geleidelijke activiteitenwijziging;
- verhuizing met behoud van afzetmarkt;
- reactivering.

R&D-uitgaven

Uitgaven aan eigen onderzoek en uitbesteed onderzoek.

Samenwerking met bedrijf of instelling

Bedrijf werkt actief samen op het gebied van innovatie-activiteiten met andere bedrijven binnen concern, leveranciers van apparatuur, materialen, componenten of software, afnemers, concurrenten of andere bedrijven in bedrijfstak, consultants, commerciële laboratoria of particuliere R&D-instituten, universiteiten of andere instellingen voor hoger onderwijs of overheids- of openbare onderzoeksinstellingen. De partners hebben niet noodzakelijk beide commercieel baat bij de samenwerking. Dit heeft geen betrekking op uitbesteding van werkzaamheden zonder actieve samenwerking.

Technologische innovatie

Bij technologische innovatie gaat het om het vernieuwen dan wel sterk verbeteren van producten of diensten of de processen waarmee producten en diensten worden voortgebracht.

Totaal innovatie uitgaven

Uitgaven aan eigen onderzoek, uitbesteed onderzoek, aankoop van machines, apparatuur en software en aankoop van andere externe kennis.

Toegevoegde waarde

Het verschil tussen de productie (basisprijzen) en het intermediair verbruik (excl. aftrekbare btw). Onder intermediair verbruik wordt verstaan de producten die in de verslagperiode zijn verbruikt in het productieproces, gewaardeerd tegen aankooprijzen, exclusief aftrekbare btw. Dit kunnen al of niet in de verslagperiode aangekochte grondstoffen, halffabrikaten en brandstoffen zijn, maar ook diensten zoals communicatiediensten, schoonmaakdiensten en diensten van externe accountants.

Topsector

Het kabinet heeft 9 topsectoren aangewezen: Agro&food, Tuinbouw en uitgangsmaterialen en uitgangsmaterialen, High tech materialen en systemen, Life-sciences, Logistiek, Water, Chemie, Creatieve Industrie en Energie. Dit zijn sectoren die (1) kennisintensief zijn, (2) export-georiënteerd, met (3) veelal specifieke wet- en regelgeving die (4) een belangrijke bijdrage (kunnen) leveren aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. In zogenaamde topteam hebben ondernemers, wetenschappers en de overheid gezamenlijk aan adviezen gewerkt waarin zij aangeven met welke maatregelen de sector kan blijven concurreren op de wereldmarkt.

Uitbestede R&D

R&D uitbesteed binnen het concern of aan andere ondernemingen, universiteiten, researchinstellingen (zoals TNO) in Nederland of in het buitenland.

Uitvoerwaarde goederen (handel)

De waarde van de door ingezetenen aan het buitenland geleverde goederen volgens de statistieken van de internationale handel. Dit is de waarde, inclusief vracht- en verzekeringskosten tot aan de Nederlandse grens. Hierbij kan sprake zijn van goederen die in Nederland zijn voortgebracht of vervaardigd, maar ook van aanvankelijk ingevoerde goederen. Tot de uitvoer behoren ook tijdelijk uitgevoerde goederen die in opdracht van een ingezetene in het buitenland een behandeling ondergaan (passieve loonverdeling).

Werknemer

Een persoon die in een arbeidsovereenkomst afspraken met een economische eenheid maakt om arbeid te verrichten waartegenover een financiële beloning staat.

Werkzame persoon

Tot de werkzame personen behoren alle personen die betaalde arbeid verrichten, ook al is het maar voor één of enkele uren per week, ook als zij:

- arbeid verrichten die op zichzelf genomen legaal is, maar waarvan de beloning aan de registratie door fiscus of sociale zekerheidsautoriteiten wordt onttrokken ('zwarte arbeid');
- tijdelijk geen arbeid verrichten, maar wel doorbetaald krijgen (bijvoorbeeld bij ziekte of vorstverlet);
- tijdelijk onbetaald verlof hebben opgenomen.

Wetenschappelijk onderwijs

Onderwijs verzorgd door universiteiten en aanverwante instellingen (KIM, KMA, particuliere instellingen die masteropleidingen verzorgen) dat beoogt studenten toe te leiden naar een bachelor-, master- (of in het verleden doctoraal) of doctordiploma en universitair tweedefase beroepsonderwijs.

Zachte R&D

R&D-cijfer volgens de Community Innovation Survey (CIS). De uitgaven voor zachte R&D zijn hoger dan het R&D-cijfer dat het CBS publiceert volgens de R&D-enquête (Harde R&D). Het blijkt dat niet al het in de Innovatie-enquête opgegeven eigen onderzoek als R&D te beschouwen is. Meer details zijn te vinden in de CBS-publicatie Kennis en economie 2009.

Zelfstandige

Personen die in een verslagjaar inkomen in de vorm van 'belastbare winst uit onderneming' hebben gehad.

12.2 Afkortingen

ABR	Algemeen Bedrijven Register
AOC	Agrarische opleidingen centrum
AgNL	Agentschap NL
BCI	Buck Consultants International
BTW	Belasting toegevoegde waarde
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CIS	Community Innovation Survey
CvB	Centrum voor Beleidsstatistiek
EBB	Enquête beroepsbevolking
EL&I	Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie
EU	Europese Unie
Fte	Fulltime equivalent
GBA	Gemeentelijke Basisadministratie
Hbo	Hoger beroepsonderwijs
Ho	Hoger onderwijs
ICT	Informatie en communicatietechnologie
ISCED	International Standard Classification of Education
KIM	Koninklijke Instituut voor de Marine
KMA	Koninklijke Militaire Academie
KvK	Kamer van Koophandel
LCS	Les- en cursusgelden register
LEI	Landelijk Economisch Instituut
LNV	Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Mbo	Middelbaar Beroepsonderwijs
MKB	Midden- en kleinbedrijf
NR	Nationale Rekeningen
OCW	Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
PAB	Populatie actieve bedrijven
PBT	Platform Bèta Techniek
PS	Productiestatistieken
R&D	Research & Development
ROC	Regionaal Opleidingscentrum

SBI	Standaard Bedrijfsindeling
SIH	Statistiek Internationale Handel
SOI	Standaard Onderwijsindeling
SSB	Sociaal Statistisch Bestand
TNO	Nederlandse Organisatie voor toegepast natuurwetenschappelijk onderzoek
Vte	Voltijdequivalenten
Wo	Wetenschappelijk onderwijs

Centrum voor Beleidsstatistiek

Het CBS verzamelt gegevens bij personen, bedrijven en instellingen om deze daarna te verwerken tot statistische informatie over groepen mensen, bedrijven en hun omgeving. De resultaten stelt het CBS voor iedereen beschikbaar. Voor sommige vragen is deze informatie, die beschikbaar wordt gesteld via de CBS-website www.cbs.nl, echter niet toereikend. In dat geval kunnen externe partijen zich wenden tot het Centrum voor Beleidsstatistiek (CBS-CvB).

Het CBS-CvB bepaalt in nauw overleg met de klant welke informatie in welke vorm beschikbaar en nuttig is voor het beantwoorden van de vraag. Daarna voert het CBS-CvB het onderzoek uit en beschrijft de resultaten in een rapport of maatwerkpublicatie. Alle uitkomsten en publicaties worden openbaar gemaakt en zijn te vinden op de website van het CBS-CvB (www.cbs.nl/cvb).